

माध्यमिक तहका शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप र
शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय, शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन
विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोस्रो वर्षको
आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि
तयार पारिएको

शोधपत्र

शोधकर्ता

शान्ति भुसाल

क्याम्पस क्रमाङ्क :- ११५/०६६

परीक्षा क्रमाङ्क :- २४०००१९/०६८

त्रि.वि.रजिस्ट्रेसन नं.:- ९-१-२४०-१३४-९७

सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०७३

कृतज्ञता ज्ञापन

यस अध्ययनको समस्या पहिचान देखी अन्त्यसम्म अध्ययनलाई गुणस्तरिय बनाउन आफ्नो व्यस्त समयका बावजुद पनि उचित सरसल्लाह, मार्गनिर्देशन एवम आवश्यक साहित्यको खोज तथा पुनरावलोकनका लागि शोध निर्देशकको रूपमा रहि सहयोग गर्नु हुने शिक्षा योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख तथा आदरणिय गुरू उप. प्रा. कुवेरनाथ शर्मा प्रति हृदयदेखि नै हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसैगरी अध्ययन कार्यलाई पुरा गर्नका लागि सहयोग गर्नु हुने सप्तगण्डकी बहुमुखि क्याम्पसका सहायक क्याम्पस प्रमुख तथा विभागीय सदस्य उप.प्रा. देनप्रसाद लामिछने तथा आदरणिय गुरू उप.प्रा. होमनाथ सापकोटा प्रति पनि कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

यसका अतिरिक्त यस अध्ययनलाई आवश्यक सुचना तथा जानकारी उपलब्ध गराउने प्राचार्य, शिक्षकहरू तथा सम्पूर्ण विद्यालय परिवारलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । शोधपत्रका लागि आवश्यक जानकारी तथा अनुभवहरू संकलनका क्रममा पटक-पटक समय उपलब्ध गराई अध्ययनलाई अझ बढि सान्दर्भिक बनाउन सहयोग गर्नु हुने विद्यालयका विज्ञान, सामाजिक र गणित विषयका शिक्षकहरू प्रति विशेष आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

शान्ति भुसाल

शोधसार

पाठ्यक्रम औपचारिक शिक्षाको मेरूदण्डको रूपमा रहेको हुन्छ । पाठ्यक्रमप्रतिको शिक्षकको धारणा, विश्वास तथा छापले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्रभाव परिरहेको हुन्छ किनकी मानिसको क्रियाकलापलाई उसको विश्वास, धारणा तथा मानसिक उपजको प्रतिविम्बको रूपमा लिइन्छ । यस सन्दर्भमा माध्यमिक शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप, त्यस छाप निर्माणका पछाडिका कारणको खोजी गरि शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई प्रभावकारि बनाउन पाठ्यक्रमका कस्ता छापहरूले सहयोग गर्दछ भन्ने उजागर गर्ने प्रमुख उदेश्य राखेर यो अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । वृत्तात्मक ढाँचामा रहेर अनुसन्धान गरिएकोले यस अध्ययन वस्तुगत भन्दा विषयगत ज्ञानको खोजि तर्फ केन्द्रित रहेको छ । शिक्षकहरूको वृत्तात्मक अनुभव, गहन अन्तर्वार्ता र छलफललाई ज्ञान निर्माणको स्रोतको रूपमा स्विकार गरिएको छ । यस क्रममा नवलपरासि जिल्ला, गैडाकोट नगरपालिकामा अवस्थित जनता उच्च माध्यामिक विद्यालयलाई अध्ययन स्थलका रूपमा छनौट गरि त्यहाँ माध्यामिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरू मध्ये सर्वैभन्दा बढि शैक्षणिक अनुभव भएका गणित, विज्ञान तथा सामाजिक पढाउने तीन जना शिक्षकहरूलाई समावेश गरि अध्ययन गरिएको छ । शिक्षकहरूबाट प्राप्त जानकारी तथा सुचनाहरूको व्याख्या, विश्लेषण तथा अर्थ निर्माण प्रक्रियामा Habermas (1972) को मानव ज्ञान निर्माण प्रक्रियालाई सैद्धान्तिक सन्दर्भका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

प्राप्त जानकारी तथा सुचनाहरूको व्याख्या, विश्लेषणबाट शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति विभिन्न पाँच किसिमका छाप निर्माण गरेको भेटियो । त्यी पाँचवटा छापहरूमा, पाठ्यक्रम पाठपुस्तकका रूपमा, पाठ्यक्रम विषयवस्तुको संकलनका रूपमा, पाठ्यक्रम लिखित दस्तावेजका रूपमा, पाठ्यक्रम घरको नक्साको रूपमा र पाठ्यक्रम आयातित वस्तुका रूपमा रहेका छन् । पाठ्यक्रमको छाप निर्माण सहयोग गर्ने शैक्षिक अवयवहरूमा शैक्षणिक विधि, पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया र मूल्याङ्कन प्रक्रिया रहेका छन् । समग्रमा भन्नु पर्दा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप नकारात्मक रहेको पाइयो भने उक्त छाप निर्माणमा प्राविधिक/यान्त्रिक ज्ञान निर्माण प्रक्रियाको भूमिका रहेको देखियो । त्यसैगरी शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा प्रभावकारि बनाउन निर्माण गरिनु पर्ने पाठ्यक्रमप्रतिको छापमा पाठ्यक्रम स्थानिय अनुभवका रूपमा र पाठ्यक्रमक सामाजिक संवाहकका रूपमा रहनु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको पाइयो ।

यसरि यस अध्ययनले शिक्षकहरूमा रहेको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप, यसका कारणहरू तथा सकारात्मक छाप र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापका बारेमा उल्लेख गरेकोले यसका निष्कर्षहरूलाई आत्मसाथ गर्न सकेको खण्डमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा रहेको एकाङ्ग दृष्टिकोणमा रूपान्तरण गर्न, पाठ्यक्रमको केन्द्रिकृत निर्माण प्रक्रियालाई विकेन्द्रिकृत गरि शिक्षक, अभिभावक, तथा विद्यार्थीहरूलाई सहभागि गराउन तथा विद्यमान मूल्याङ्कन पद्धतिमा परिवर्तन गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । तसर्थ शिक्षामा समय सापेक्ष सुधार ल्याउनका लागि सर्वप्रथम शिक्षकहरूमा रहेको सम्बन्धित विषयवस्तु प्रतिको विश्वास, धारणा, तथा छापमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्नु पर्ने तर्फ यस अध्ययनले सङ्केत गरेको छ ।

विषय सूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृती पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

शोधसार

विषय सूची

परिच्छेद एक: परिचय

१-१३

१.१ समस्याको प्रार्दुभाव

१

१.२ पाठ्यक्रमको छाप सम्बन्धि अवधारणा

६

१.३ समस्याको कथन

७

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

१०

१.६ अध्ययनको औचित्य

११

१.७ अध्ययनको परिसिमा

१३

परिच्छेद दुई: सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

१४-२७

२.१ अनुभवजन्य पुनरावलोकन

१४

२.२ विचारगत पुनरावलोकन

१९

२.२.१ स्थायिवादि चिन्तन

१९

२.२.२ अस्तित्वात्मक चिन्तन

२०

२.२.३ प्रगतिशिल चिन्तन

२१

२.२.४ पुर्ननीर्माणात्मक चिन्तन

२२

२.२.५ उत्तरआधुनिक चिन्तन

२३

२.३ सैद्धान्तिक खाका

२४

२.४ पुनरावलोकनको शैक्षिक उपादेयता

२७

परिच्छेद तीन: अध्ययन विधि

२८-३४

३.१ वृत्तात्मक अनुसन्धान ढाँचा

२८

३.२ अध्ययन स्थल तथा सहभागिहरूको छनोट

३०

३.३ स्थलगत कार्य प्रक्रिया

३०

३.४	तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण प्रक्रिया	३१
३.५	गुणस्तरीयताको प्रत्याभूती	३२
३.६	नैतिक मार्गदर्शन	३३
परिच्छेद चार: तथ्याङ्कको व्याख्या एवम् विश्लेषण		३५-४९
४.१	शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप	३५
४.१.१	पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकका रूपमा	३६
४.१.२	पाठ्यक्रम विषयवस्तुका रूपमा	३७
४.१.३	पाठ्यक्रम तयारि दस्तावेजका रूपमा	३८
४.१.४	पाठ्यक्रम घरको नक्साको रूपमा	३९
४.१.५	पाठ्यक्रम आयातित वस्तुका रूपमा	४१
४.२	पाठ्यक्रमका छाप निर्माणका कारणहरू	४२
४.२.१	शैक्षणिक पद्धति	४२
४.२.२	पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया	४३
४.२.३	मूल्याङ्कन प्रक्रिया	४४
४.३	पाठ्यक्रमप्रतिको सकारात्मक छाप र शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप	४६
४.३.१	पाठ्यक्रम स्थानिय अनुभवका रूपमा	४६
४.३.२	पाठ्यक्रम सामाजिक संवाहकका रूपमा	४८
परिच्छेद पाँच: निष्कर्ष र सुझाव		५०-५५
५.१	निष्कर्ष	५०
५.२	सुझावहरू	५२
५.२.१	अभ्यास तह	५३
५.२.२	नीतिगत तह	५४
५.२.३	अनुसन्धान तह	५४
सन्दर्भग्रन्थ सूची		५६-५९

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ समस्याको प्रारंभ

विद्यालय शिक्षाको शिलशिलामा पाठ्यक्रम शब्द, यसको अर्थ, प्रयोग तथा प्रासंगिकता प्रति म खासै जानकार थिइन । विद्यालय शिक्षाको समयमा मेरा दैनिक कृयाकलापहरु शिक्षकहरुले दिएका कार्यलाई कसरी कन्ठ गर्ने, सम्भन्ने र त्यसलाई आवश्यकता अनुसार पुनरावृत्ति गर्ने भन्ने तर्फ केन्द्रित रहन्थ्यो । मेरा लागि विद्यालयले सञ्चालन गरेको परीक्षामा राम्रो अङ्क प्राप्त गर्नु नै सबैभन्दा खुसिको क्षण हुन्थ्यो र सो प्राप्त हुदाँ आफुलाई अब्बल दर्जाको विद्यार्थी भएको महसुस गर्दथे । प्रायजसो सबै विद्यालय शिक्षण सिकाइ कृयाकलापहरु पाठ्यपुस्तकमा नै केन्द्रित रहन्थे । विद्यार्थीहरुको मुख्य काम शान्तसँग बसि शिक्षकहरुले भनेका बुदाँहरु सुन्ने तथा टिपोट गर्ने, त्यी बुदाँहरु सम्भन्ने अभ्यासरत रहने र आउदा कक्षाहरुमा कन्ठस्त सुनाउने हुन्थ्यो । यस्ता कृयाकलापहरुले गर्दा मेरो बाल मस्तीष्कमा के छाप परेको थियो भने पाठ्यपुस्तकनै ज्ञानको प्रमुख श्रोत हो र शिक्षक सबै किसिमका ज्ञान, सिप तथा धारणाका ज्ञाता हुन् । त्यसरी नै ममा अर्को छाप पनि परेको थियो कि असल विद्यार्थी हुनु भनेको पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठ्यवस्तुहरुको हु-बहु ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु र शिक्षकका निर्देशनहरु पालना गर्नु हो । यस्ता अनुभवहरु विद्यालय शिक्षाको क्रममा आफुले पनि हासिल गरेको Lamichhane (2016) ले बताएका छन् । त्यसैगरी Thapa (2016) ले शिक्षकहरुले पटक पटक विद्यार्थीहरुलाई गणित पढ्न सक्ने क्षमता नरहेको बताउने गरेको अनुभव उल्लेख गरेका छन् । यी अनुभवहरुबाट हाम्रो विद्यालय शिक्षा बालवालीका मैत्रि नदेखिनुका साथै पठनपाठनका पाठ्यवस्तुहरु शिक्षार्थीहरुको चासो तथा सरोकार भन्दा बाहिरको विषय हो भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ ।

पाठ्यक्रम सम्बन्धमा विस्तृत ज्ञान नभएता पनि अनुभवका आधारमा मैले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप भनेको पाठ्यक्रम सर्वसाधारण विद्यार्थीहरुको पहुँचभन्दा बाहिरको एक वस्तु हो जुन पाठ्यपुस्तकका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनेको पाठ्यपुस्तकले निर्दृष्ट गरेका विषयवस्तुहरु क्रमश आफ्नो दिमागमा सन्चित गर्दै जानु हो । वास्तवमा पाठ्यक्रम तथा त्यससँग सम्बन्धित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापकै कारणले वर्तमान

संरचनामा चलाइएका विद्यालयहरूले व्यवहारिक ज्ञान, सिप र कला उपलब्ध गराउन नसकेकोमा सर्वत्र आलोचनाको सिकार बनिरहेका छन् (Pant, 2015)।

यिनै अनुभवहरूको पोको बोकेर एस.एल.सी. उन्नीस प्रश्नात उच्च शिक्षाको अध्ययनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट स्वीकृत प्राप्त आङ्गिक क्याम्पसमा शिक्षाशास्त्र संकाय अन्तर्गत प्रविणता प्रमाण पत्र तहमा भर्ना हुन पुगे। अनुभवी विषय विशेषज्ञ, पर्याप्त शैक्षिक श्रोत र साधन, प्राज्ञिक, शैक्षिक तथा अनुसन्धानात्मक केन्द्र, विद्यार्थी मैत्री शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप, र शैक्षिक तथा नैतिक अनुशासन विश्वविद्यालय शिक्षाका गुणहरू हुन् भन्ने मेरो मान्यता थियो। तर त्यी मान्यताहरू अध्ययन सुरु गरेको केही समयमै पुनर्विचार गर्नु पर्ने अवस्था आयो। विद्यालयमा अनुभव गरेका जस्तै क्रियाकलापहरूको पुनरावृत्ति भएको महशुस हुन थाल्यो। विद्यालय शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सरकारी मान्यता प्राप्त पुस्तकहरूमा निर्भर रहेका पाइथ्यो भने विश्वविद्यालयका क्रियाकलापहरू शिक्षकका पुराना नोट तथा डायरीमा अल्झिएको मैले मात्र होइन Luitel (2009) ले समेत महशुस गरेको कुरा आफ्नो अनुसन्धानमा उल्लेख गरेका छन्।

प्रविणता प्रमाणपत्र तह अध्ययनको सिलसिलामा पहिलो पटक औपचारिक रूपमा पाठ्यक्रमको बारेमा अध्ययन गर्ने अवसर प्राप्त भयो। आफैमा एउटा छुट्टै विषयका रूपमा नभएता पनि शिक्षणसँग सम्बन्धित विषयहरूमा केहि परिच्छेद समावेश थिए। यस तहको अध्ययनका शिलसिलामा पाठ्यक्रमका केही प्राविधिक शब्दहरू, तथा पाठ्यक्रमलाई परिभाषित गर्ने तथा निर्माणका चरणहरूसँग परिचित हुने अवसर प्राप्त भयो। तर शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू त्यति उत्प्रेरित र प्रेरणादायी थिएनन्। शिक्षकहरूले आफ्ना पुराना नोट तथा कपिका हरफहरू वाचन गर्ने र विद्यार्थीहरूले भ्याइनभ्याइ टिपोट गर्नु शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको मुख्य चरित्र थियो। एक पक्षिय सञ्चार, शिक्षक केन्द्रित विधि, विद्यार्थीहरूको इच्छा, आकांक्षा, तथा विचारहरूलाई कदर नगरिनुका साथै सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक पक्षलाई ध्यान नदिइनु शिक्षणका अन्य विशेषताहरू अन्तर्गत पर्दथे (Luitel, 2009)।

परम्परागत पाठ्यक्रमले निर्देशित शिक्षा जसले आफ्ना शैक्षिक गतिविधीलाई अनुसन्धान मुलक बनाउन सकिरहेका छैनन् र वार्षिक परीक्षालाई सम्पूर्ण शैक्षिक उपलब्धि मापन गर्ने साधन बनाएका छन्। त्यस्ता विश्वविद्यालयबाट उत्पादित जनशक्ति केवल पहिले नै प्राप्त ज्ञान, सिप तथा धारणाको पुनरावृत्ति, वितरण तथा प्रसारण र आफूलाई तोकेको दैनिक क्रियाकलाप गर्नमा

मात्र सिमित रहन्छन् (Grundy,1987)। यसले विद्यार्थीहरूको बहुआयामिक विकासमा अबरोध उत्पन्न गर्दछ। विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरू ज्ञानका लागी ज्ञान पुर्नउत्पादन गर्ने थलोमा परिणत हुन पुग्दछन्। जसले समाजको विकास तथा रूपान्तरणमा सहयोग गर्नुको सट्टा यथास्थितिमा राख्न सहयोग पुर्‍याउँदछ (Bourdieu & Passeron, 1990)। मेरा आफ्ना अनुभवले पनि हाल विद्यमान पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सामाजिक परिवर्तनको सम्वाहक हुन सकेको महसुस गरेकी छैन। केन्द्रिकृत पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया, सबैले एकै समयमा, एकै किसिम वा विधीबाट सिक्छन् भन्ने मान्यता, निश्चित वर्ग, समुदाय तथा समूहको भाषा, संस्कृति तथा चालचलनको प्रतिविम्बन हुने गरि अन्य पछाडि परेका समुदायमा लादिएका (Freire,1993) कारणले पनि पाठ्यक्रमले सोचे अनुसारको उपलब्धि हासिल नभएको र विद्यालय शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूले अपनत्व ग्रहण गर्न नसकेको देखिन्छ।

पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया आफैमा एक जटिल प्रक्रिया हो। हाम्रो जस्तो सामाजिक तथा साँस्कृतिक विविधता युक्त मुलुक जहाँ १२५ जात जाति तथा १२३ भाषा भाषिहरूको बसोबास रहेको र कुनै क्षेत्र, अञ्चल, जिल्ला तथा स्थानिय तहमा एक जात तथा भाषाको एकल बाहुल्यता नरहेको अवस्थामा (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८) सबै समुदायका विद्यार्थीहरूका सामाजिक मूल्य, मान्यता, रहनसहन, भाषा, आर्थिक तथा साँस्कृतिक पक्षहरूका साथै विद्यार्थीहरूका इच्छा, आकांक्षा, र भावनाहरूको कदर गर्दै वर्तमान परिपेक्षमा विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादन हुने गरि पाठ्यक्रम निर्माण गरि क्रियान्वयन गर्नु त्यति सरल र सहज छैन। तथापी शिक्षाविद, पाठ्यक्रम विज्ञ, तथा शैक्षिक अनुसन्धानकर्ताहरू नेपालको केन्द्रिकृत पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया जसले उल्लेखित विविधतालाई समावेश गर्न नसक्नुका साथै हाम्रा प्राय सबै सरकारी विद्यालयहरूमा नेपाली भाषामा मात्र तथा केहि निजी स्कूलहरूमा अग्रेजी भाषामा मात्र पठन पाठन हुँदा (Awasthi, 2004) विद्यार्थीहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अपनत्व ग्रहण गर्न नसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। यीनै विषयलाई मध्ये नजर गर्दै नेपालको संविधान २०४७ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले प्राथमिक तहसम्म स्थानिय आवश्यकतालाई ध्यान दिदै मातृभाषामा पाठ्यक्रम बनाई लागु गर्न सकिने कुरालाई अंगिकार गरेको देखिन्छ भने नेपालको संविधान (२०७३) ले माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा स्थानिय निकायको अधिकार क्षेत्रभित्र राखेको छ। यसरी हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थाले पनि शिक्षामा कायम रहेको केन्द्रिकृत एकल पाठ्यक्रमको अभ्यासले सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको जातिय,

सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, भाषिक तथा क्षेत्रिय आवश्यकतालाई सम्बोधन गरि उनिहरूलाई राष्ट्रिय मूलधारमा ल्याउन नसकेको कुरा स्विकार गर्दै स्थानिय श्रोत र साधनको उचित व्यवस्थापन गरि स्थानिय आवश्यकतालाई समेट्दै शिक्षालाई समय सान्दर्भिक बनाउने नीति अवलम्बन गर्न खोजेको देखिन्छ ।

नेपालको संवैधानिक व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तयार पारेको नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) मा पनि स्थानिय पाठ्यक्रमको आवश्यकतालाई यसरी उजागर गरिएको छ ।

विद्यालय पाठ्यक्रममा स्थानीय ज्ञान, सीप तथा ऐतिहासिक र साँस्कृतिक पक्षलाई समायोजन (अनुकूलन) गर्दा स्थानीय आवश्यकतामा आधारित अध्ययन पठनपाठनको एक क्षेत्र हुन सक्दछ । विद्यार्थीहरूका विविध आवश्यकता र चाहनाहरूलाई पूरा गर्न र पाठ्यक्रममा स्थानीयतालाई स्थान दिइ सान्दर्भिक बनाउन स्थानीय आवश्यकतामा आधारित अध्ययनको प्रावधान लागू गर्नुपर्छ । यसका लागि पाठ्यक्रममा विषयवस्तुहरू परिमार्जन गर्ने, निर्देशनहरू सुधार गर्ने र सिकाइ उपलब्धिको मापन गर्ने गर्नुपर्दछ । स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा बालकेन्द्रित, स्थानीय आवश्यकतामुखी हुने गरी लचकता प्रदान गरिने छ । यसबाट बालबालिकाहरूले आफूसँग रहेको सीपलाई नयाँ सीपका रूपमा प्रवर्द्धन गर्न सक्ने अवसर प्राप्त हुने छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, वि.सं. २०६३, पेज, २८-२९) ।

यसै गरि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले वि.सं.२०६७ मा स्थानिय पाठ्यक्रम स्रोत तथा प्रशिक्षण समाग्री प्रकाशित गरि स्थानिय स्तरमा पाठ्यक्रम तयार पार्दा ध्यान दिनु पर्ने विषयहरूको उल्लेख गर्दै स्थानिय पाठ्यक्रमको आवश्यकतालाई यसरी व्याख्या गरेको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रमले यथासम्भव प्रयास गर्दागर्दै पनि सबै वर्ग, समुदाय, धर्म, संस्कृति, पेसा, व्यवसायलाई समेट्न नसकेको हुँदा स्थानीय सरोकारवालाको सहभागिता र सक्रियतामा पाठ्यक्रम निर्माण हुन सकेमा स्थानीय आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न सघाउ पुग्छ । यति मात्र नभएर स्थानीय परिवेश अनुकूलको पठनपाठनले सिकारूलाई अभिप्रेरित गराउनुका साथै सिकेका कुराहरूलाई सामान्यीकरण गर्न पनि सघाउ पुऱ्याउँछ । त्यसै गरि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले स्थानिय तहमा तयार पारिएको पाठ्यक्रमले स्थानीय पेसा, व्यापार र व्यावसायलाई प्रवर्द्धन गर्न, ऐतिहासिक, धार्मिक महत्वका स्थानीय सम्पदाहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न, कला

संस्कृतिको उत्थान र विकास गर्न तथा स्थानीय स्रोत साधनको अधिकतम परिचालन गरि सवृद्ध समाज तथा राष्ट्र निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने कुरा उल्लेख गरेको छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, वि.सं. २०६७) । उल्लेखित कुराले के इङ्गित गरेको छ भने मूलुकमा लामो समय देखि चलिआएको पाठ्यक्रम विकासको अभ्यासले हाम्रो भौगोलिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, वर्गिय, क्षेत्रिय तथा धार्मीक पक्षहरुको पाठ्यक्रममा यथोचित समायोजन हुन सकेको छैन । हाम्रा आफ्ना कला, संस्कृति तथा अन्य महत्वपूर्ण ज्ञानका श्रोतहरु पाठ्यक्रममा समावेश हुन नसक्दा अधिकांश विद्यार्थी तथा शिक्षकहरुले पाठ्यक्रममा आफ्नो अपनत्व ग्रहण गर्न नसकेको देखिन्छ ।

पाठ्यक्रम विकासको यहि केन्द्रिकृत तथा एकाङ्कि चिन्तन तथा अभ्यासका कारणले अधिकांश विद्यार्थी तथा शिक्षकहरुमा पाठ्यक्रमप्रति विविध किसिमका छाप परेको हुन सक्दछ । यसै सन्दर्भलाई उल्लेख गर्दै Luitel (2009) ले नेपालको पाठ्यक्रमलाई असान्दर्भिक रहेको र धेरैजसो विद्यार्थीहरुले गणित लाई वैदेशिक विषयको रूपमा लिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस्ता अनुभवहरु हासिल गर्दै जाँदा मेरो मन मस्तिष्कमा एउटा प्रश्नले घचघच्चाँइ रहेको थियो की मेरा सहपाठी तथा अन्य क्याम्पस तथा विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्ने साथीहरुले पाठ्यक्रमप्रति कस्ता कस्ता छाप तथा विम्व बनाएका होलान् र कस्ता कस्ता शिक्षण सिकाइ अनुभवहरु हासिल गरेका होलान् ? के पाठ्यक्रमको छाप र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप विच कुनै सम्बन्ध छ ? यिनै कौतुहलताको विच मेरो शैक्षिक यात्रालाई जारि राख्दै स्नातक तथा स्नाकोत्तर अध्ययनलाई अगाडि बढाउने काम गरिरहे ।

स्नातक तथा स्नातकोत्तर अध्ययनका सिलसिलामा पाठ्यक्रमलाई छुट्टै विषयका रूपमा अध्ययन गर्ने अवसर प्राप्त भयो । यस अध्ययनको उदेश्य पाठ्यक्रम विषयको पाठ्यवस्तुको अध्ययन गर्ने नभएता पनि यसले विश्वविद्यालयले अवलम्बन गरेको पाठ्यक्रमको निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रक्रिया तथा समकालिन पाठ्यक्रम विकासका सिद्धान्त तथा अभ्यासका बारेमा अवगत गराउने हुनाले यसलाई उल्लेख गरिएको हो । अझ स्पष्ट उल्लेख गर्दा विश्वविद्यालयबाट उत्पादित जनशक्तिनै विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागि हुने हुनाले यसको विशेष भूमिका रहेको हुन्छ । यी तहहरुमा शास्त्रिय चिन्तन देखि उत्तरआधुनिक चिन्तन सम्मका विषयवस्तुहरु पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको भएता पनि अध्ययन अध्यापन क्रियाकलापहरु पुरानै विरासत भन्दा माथि उठेको अनुभव गर्ने अवसर प्राप्त

भएन । यस प्रकारका पाठ्यक्रमले अवलम्बन गरेका निगमनात्मक तथा धारणात्मक प्रकृत्याले शिक्षण सिकाइ प्रकृत्यालाई विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका परिसर भित्र कैद गर्ने काममा सहयोग गरेको भलक पाइन्थ्यो । यस विषयको मात्र होइन अन्य सबै विषयहरूका पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयन प्रकृत्या एउटै भएकाले विद्यार्थीहरूलाई सधैँ घोकन्ते विधिको प्रयोग गरि वार्षिक परीक्षामा कसरी उत्रिर्ण हुने भन्ने तर्फ उन्मुख गराउन यी पाठ्यक्रमले उत्प्रेरकको भूमिका निर्वाह गरिरहेको आभास मिल्दथ्यो । अब प्रश्न उठ्न सक्छ, के पाठ्यक्रमप्रतिको छापले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसँग केहि सम्बन्ध राख्दछ ।

पाठ्यक्रमका प्रतिकात्मक विम्ब र विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै Schubert (1986) ले पाठ्यक्रमप्रतिका विम्बहरूले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्रभाव पार्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसै गरि Schubert (1986) अगाडि भन्दछन् कि शिक्षकहरू जसले पाठ्यक्रमप्रति स्थायित्ववादि छाप बनाएका छन् उनिहरू विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तकमा रहेका ज्ञान, धारणा तथा सिपहरू हु-बहु गराउने तर्फ उद्दत रहन्छन् जसले विद्यार्थीहरूको चौतर्फी विकास, सृजनशिलता तथा रचनात्मक क्षमताको विकासमा अवरोध पुर्‍याउँदछ । तसर्थ शिक्षकहरूमा विकसित भएको तथा रहिआएको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप तथा विम्बले समग्र शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा असर पार्ने भएकाले मेरो ध्यान यस तर्फ आर्कषित भएको छ । अब प्रश्न उठ्न सक्छ, पाठ्यक्रमको छाप भन्नाले के बुझिन्छ र यो कसरी बन्दछ ? यस अध्ययनमा पाठ्यक्रमको छाप तथा विम्बलाई कसरी लिइएको छ ? यस सम्बन्धमा तलको अनुच्छेदमा चर्चा गरिएको छ ।

१.२ पाठ्यक्रमको छाप सम्बन्धि अवधारणा

यस अध्ययनमा मेरो उद्देश्य माध्यामिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरूले बनाएको पाठ्यक्रमको छाप तथा त्यसको शिक्षण सिकाइसँगको सम्बन्ध उजागार गर्नु हो । मेरो विचारमा पाठ्यक्रमप्रतिको छाप भन्नाले शिक्षकहरूको आफ्नो लामो शैक्षिक अनुभव, सामाजिक तथा साँस्कृतिक क्रियालापहरू, पूर्व शैक्षिक उपलब्धि, समकालिन वातावरण तथा सहपाठीहरूसँगको अन्तरक्रियाका उपजका रूपमा उनिहरूले पाठ्यक्रमलाई प्रतिनिधित्व गर्न बनाएका मानसिक चित्रणलाई बुझिन्छ । यस सन्दर्भमा Sam (1999) ले भनेकी छन् कि शैक्षिक क्षेत्रमा कुनै पनि विषय, संस्था, तथा व्यक्ति प्रतिको छाप (Image) भन्नाले त्यसको भौतिक चित्र नभई अभ्यासकर्ताले सम्बन्धित विषयलाई चिन्न तथा चिनाउनका लागि बनाएको मानसिक प्रतिविम्ब

हो जो उसको पूर्व अभ्यास, धारणा, विश्वास, भावना तथा संवेगसंग सम्बन्धित रहनुका साथै सामाजिक अन्तर्क्रिया तथा पूर्व अनुभवका कारण उत्पन्न हुने गर्दछ। यस भनाईमा पाठ्यक्रमको छाप निर्माणमा संज्ञानात्मक तथा भावात्मक पक्षको समिश्रण देखिन्छ। संज्ञानात्मक पक्षमा उसले हाँसिल गरेको पूर्व शैक्षिक उपलब्धी तथा विश्वास र भावात्मक पक्षमा अवधारणा, संवेग तथा भावनाहरू पर्दछन्।

कुनै पनि वस्तुको छाप बन्नका लागि सामाजिक अन्तर्क्रिया तथा उसको अनुभवको भूमिका रहेता पनि त्यसमा अन्य पक्षको पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव परिरहेको हुन्छ। यसलाई जोड दिदै Ernest (2008) ले भनेका छन कि कुनै पनि विषयको छाप बन्नका लागि सिकारूले त्यस विषयलाई प्रदान गरेको मूल्य, मान्यता तथा आस्था र कक्षाकोठामा प्रयोग गरिएको शिक्षण सिकाई विधिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। यस भनाईबाट के बुझिन्छ भने कुनै पनि विषयप्रतिको अभ्यासकर्ताले बनाएको छाप वा बिम्ब उसको सम्बन्धित विषयप्रतिको दार्शनिक दृष्टिकोण, कुनै पनि सत्य प्रतिको धारणा (एक तथा बहु), ज्ञानको स्वरूप (वस्तुगत तथा विषयगत) तथा त्यसलाई प्राप्त गर्ने तरिका र त्यसप्रतिको मूल्य (मूल्य रहित, वा मूल्य आधारित) (Willis, 2007) ले निर्देशन गर्दछ। यसरी हेर्दा अभ्यासकर्ताले बनाउने विम्ब वा छापमा व्यक्तिको आदर्श, मूल्य, आस्था, विद्यालय तथा समाजमा रहेको शक्ति सम्बन्ध जस्ता तत्वहरू, जुन लुप्त पाठ्यक्रमका रूपमा रहेका हुन्छन् (Slattery, 1995), ले समेत प्रत्यक्ष तथा परोक्ष असर पारेको हुन्छ। तसर्थ यस अध्ययनमा पाठ्यक्रमको छाप भन्नाले अभ्यासकर्ताले आफ्नो लामो शैक्षिक, पेशागत, तथा व्यक्तिगत जीवनका अनुभव, दार्शनिक दृष्टिकोण, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अन्तर्क्रियाका आधारमा पाठ्यक्रमप्रति बनाएको मानसिक चित्र जसलाई विशेष विषेशणको माध्यमद्वारा अभिव्यक्त गरिन्छ, लाई लिइएको छ। यसै आधारमा समस्याको पहिचान गरि अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ।

१.३ समस्याको कथन

पाठ्यक्रमलाई औपचारिक शिक्षा प्रणालिको मेरुदण्डको रूपमा लिइन्छ। पाठ्यक्रम जति सुकै सान्दर्भिक, उपयुक्त, तथा वस्तुसंगत भएता पनि यसलाई व्यवहारिक रूपमा सफल बनाउन शिक्षकहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ। पाठ्यक्रमलाई कक्षाकोठामा लागु गर्ने सिलसिलामा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप उनिहरूका क्रियाकलापहरूमा भ्रमकल्पितका

साथै शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई समेत निर्देशित गर्दछ (Schubert, 1986)। पाठ्यक्रमले समग्र शिक्षणका विषयवस्तु, त्यसमा समावेश पाठ्यवस्तु, शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप, सिकाई उपलब्धि, मापन तथा मूल्याङ्कनका प्रक्रियाहरूको समेत मार्ग निर्देशन गर्दछ भन्ने धेरै जसो शिक्षक तथा पाठ्यक्रमविदहरूको समेत मान्यता भएकाले शिक्षकहरूको यस प्रतिको दृष्टिकोणले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा असर पुऱ्याउने देखिन्छ। वास्तवमा पाठ्यक्रमलाई यसरी एउटा मेशिनका रूपमा हेरीनु हुन्छ की हुँदैन भन्नेमा धेरै विवादहरू रहि आएका छन्। पाठ्यक्रम प्रतिको यहि छाप तथा यसको प्रभाव प्रति कटाक्ष गर्दै Pinar (2004) ले भनेकी छन कि पाठ्यक्रम प्रतिको पुरातनवादी दृष्टिकोण तथा त्यससँग सम्बन्धित क्रियाकलापले गर्दा आजका विद्यालय तथा विश्वविद्यालयले उत्पादन गरेका विद्यार्थी तथा शिक्षकहरू रोबटका रूपमा रहेका छन् जसले निश्चित निर्देशन प्राप्त गरेपछि मात्र तोकिएको कार्य सम्पादन गर्न सक्दछन्। जसका कारणले हाम्रा विद्यालयहरू एउटा कोरा वेरोजगार उत्पादन गर्ने कारखानाका रूपमा परिणत भए भन्ने सर्वत्र आलोचना हुँदै आएको छ। यसै सन्दर्भलाई थप उजागर गर्दै Holt (n.d) भन्दछन् कि हाम्रा विद्यालयहरू बालवालीकाहरूका लागि सबैभन्दा खराब स्थान हुन पुगेका छन् जसले बालवालीकाहरूको रचनात्मक कला, सिप र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने अवसर प्रदान गर्नुका सट्टा उनिहरूमा रहेको अर्न्तनिहित क्षमताको समेत क्षयिकरण गर्ने र निश्चित तह अध्ययन पश्चात आफुहरू अक्षम, परनिर्भर तथा समकालिन समाजबाट समेत एकिलएको महसुस गर्ने स्थानमा पुऱ्याउदछन्। यसरी विद्यालयका क्रियाकलापहरूलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउन समग्र शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्ति तथा संस्थाहरूको हात रहेता पनि यसलाई कार्यान्वयन गर्ने क्रममा शिक्षकहरू प्रत्यक्षरूपमा सहभागि रहने हुनाले उनिहरूको भूमिकाले बढि प्रभाव पार्ने देखिन्छ। शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको दृष्टिकोण तथा छाप बन्न सहयोग पुऱ्याउने तत्वहरूमा शैक्षिक परिवेश, पाठ्यक्रम विकासमा देखापरेका एकाड्की तथा प्राविधिकीय चिन्तनको ऐतिहासिक विरासत मुख्य रूपमा जिम्मेवार देखिन्छ।

ऐतिहासिक रूपमा पाठ्यक्रमलाई एउटा औजारको रूपमा हेरिन्थ्यो जसले शिक्षकको भूमिकालाई कुनै पनि अदृश्य बाह्य शक्तिले तयार गरेका पाठ्यक्रमलाई विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउने र शैक्षिक उपलब्धिको मापन तथा मूल्याङ्कन गर्ने सहजकर्तामा सीमित गरेको पाइन्छ (Craig & Ross, 2008, as cited in May, 2010)। शिक्षकहरूको यहि भूमिका तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा व्यवहारवादीहरूका दवदवाका कारण विद्यालय शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू विद्यालयका चारदिवार भित्र कैद हुन पुगेका छन् भने कथित स्तरिय मानकका रूपमा हेरिएको

र बाहिय रूपमा लादिएको परीक्षा प्रणालिले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई घोकन्ते तथा प्रशारित/हस्तान्तरणीय पद्धतिमा अल्भिन पुगेको देखिन्छ (Ferire 1993) । यसै शिक्षण पद्धतिमा शिक्षा हासिल गरेका अधिकांश शिक्षकहरूका मानसपटलमा एक किसिमको गहिरो छाप परेको हुन सक्दछ, कि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भनेको पहिले नै स्थापित धूर्वसत्य ज्ञान, सिप, क्षमता तथा साँस्कृतिक मूल्य र मान्यताहरू नयाँ पिँढीमा हस्तान्तरण गर्ने हो (Bourdieu, & Passeron, 1990) र पाठ्यक्रम यि सबै विषयवस्तुहरू समेटिएको एक अलौकिक वस्तु (Shurbert, 1986) हो जसलाई हु-वहु लागु गर्ने हाम्रो कर्तव्य तथा दायित्व हो । शिक्षकहरूमा पर्न गएको यस्तो गहिरो मानसिक छापले निश्चयनै उनिहरूका व्यवहारलाई निर्देशित गर्दछ । तसर्थ शिक्षामा अपेक्षित परिवर्तन गर्न, यसलाई समय सापेक्ष बनाउनका साथै सामाजिक रचनात्मकता तथा रूपान्तरणमुखि बनाउन उनिहरूको मानसिक छाप तथा विश्वासमा परिवर्तन आउनु जरूरि देखिन्छ ।

शिक्षकहरूको पाठ्यक्रम प्रतिको दृष्टिकोण तथा छाप उनिहरूका क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा झल्कने हुनाले उनिहरूमा रहेको सम्बन्धित विषयवस्तु प्रतिको दक्षता, ज्ञान, सिप तथा अनुभवले मात्र शिक्षामा अपेक्षित उपलब्धि हुन नसक्ने भएकाले (Ernest, 2008) शिक्षकहरूको संवेगात्मक पक्षलाई समेत उजागर गर्नु जरूरी देखिन्छ । शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप संचालन गर्दा उनिहरूले सम्बन्धित विषयवस्तु तथा त्यससँग सम्बन्धित पाठ्यक्रमलाई कसरी ग्रहण गरेका छन् भन्ने कुराले उनिहरूको क्रियाकलापलाई निर्देशित गर्नुका साथै उनिहरूको दक्षता तथा अभिरूचीलाई झल्काउदछ (Blomeke, 2014) ।

शिक्षकहरूको सम्बन्धित विषयवस्तु तथा पाठ्यक्रम प्रतिको अभिरूची, दृष्टिकोण तथा मानसिक छाप नकारात्मक रहेको छ भने उनिहरूले त्यस विषयवस्तुको शिक्षण सिकाई केवल औपचारिकताका लागि मात्र गरिरहेका हुन्छन । जसले शैक्षिक उपलब्धिलाई नकारात्मक असर पार्नुका साथै विद्यार्थीहरूमा समेत त्यस विषयवस्तु, पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू प्रति नकारात्मक धारणा, डर, त्रास उत्पन्न गराउन सक्ने सम्भावना रहन्छ (Bourdieu, & Passeron, 1990) । यसरी शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई एक प्राविधिक/यान्त्रिक कार्यका रूपमा मात्र हेरिदा यसले विद्यार्थीहरूका सृजनात्मक तथा रचनात्मक क्षमतालाई प्रस्फुटित गर्ने वातावरणलाई संकुचित गर्ने सहयोग गर्दछ । त्यसैले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा शिक्षक तथा विद्यार्थीका संवेगात्मक पक्ष, विद्यालयको शैक्षिक तथा सामाजिक वातावरण, विषयवस्तु प्रतिको धारणा, पाठ्यक्रम निर्माण तथा क्रियान्वयन

प्रकृया, शिक्षकका पूर्व शैक्षिक अनुभव, तथा शिक्षा प्रतिको मूल्य, मान्यता समेत ध्यान पुर्‍याँउनु पर्दछ ।

यसै सन्दर्भमा मेरो मानस पटलमा केही प्रश्नहरूले घच्चचाइ रहेको थियो । हाम्रा माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम प्रति कस्तो छाप बनाएका होलान् ? उनिहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा केही अन्तरसम्बन्ध छ की छैन होला ? पाठ्यक्रमप्रतिको छाप र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू प्रति शिक्षकहरूका के कस्ता अनुभवहरू होलान् ? के माथि उल्लेख भए बमोजिम पाठ्यक्रमप्रतिको छाप, विश्वास तथा दृष्टिकोणहरू हाम्रो शैक्षिक अवस्थामा मेल खालान् वा त्यसभन्दा फरक किसिमको अनुभव तथा दृष्टिकोणहरू होलान् ? यि र यस्तै प्रश्नहरूले गर्दा मलाई यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउन उत्प्रेरित गर्‍यो । हुनत एउटा सानो अध्ययनले यि सबै प्रश्नहरूले उब्जाएका जिज्ञासाहरूको समाधान गर्न सम्भव छैन तथापी यसले मेरा केही जिज्ञासाहरू तथा हाम्रो आफ्नो परिवेशमा पाठ्यक्रमप्रति शिक्षकहरूले बनाएको मानसिक विम्व उजागर गर्ने हुनाले तल उल्लेखित उद्देश्य राखि अध्ययनलाई अगाडि बढाएको छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

औपचारिक शिक्षा पद्धतिमा पाठ्यक्रम मेरुदण्डका रूपमा रहेको हुन्छ । यसले सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापको मार्ग निर्देशन गर्दछ, भन्ने मान्यता रही आएको छ । पाठ्यक्रमप्रतिको शिक्षकको धारणा, विश्वास तथा छापले समग्र शैक्षिक गतिविधिलाई नै प्रभावित पार्ने हुनाले माध्यमिक तहका शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको लेखाजोखा गर्ने यस अध्ययनको ध्येय रहेको छ । बुँदागत रूपमा यसको उद्देश्यलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

अ. माध्यमिक तहका शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छापलाई उजागर गर्नु ।

आ. पाठ्यक्रमको छाप निर्माणका कारणहरू पत्ता लगाउनु ।

इ. पाठ्यक्रमप्रतिको सकारात्मक छाप निर्माण गरि शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारि बनाउने उपाहरू सुझाउनु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्नहरू

यस अध्ययनलाई व्यवस्थित रूपमा अगाडि बढाउन तथा अध्ययनका उद्देश्यहरूलाई पुरा गर्न निम्न अनुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू तयार गरिएको छ ।

- अ. माध्यमिक तहका शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति कस्तो छाप बनाएका छन् ?
- आ. पाठ्यक्रमको छाप निर्माण पछाडि के कस्ता कारणहरू रहेका छन् ?
- इ. पाठ्यक्रमप्रतिको सकारात्मक छाप निर्माण गरि शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारि बनाउन के कस्ता उपाहरू अवलम्बन गर्न सकिएला ?

१.६ अध्ययनको औचित्य

पाठ्यक्रमप्रतिको शिक्षकको दृष्टिकोण, धारणा तथा छापले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । पाठ्यक्रम जतिसुकै उपयुक्त तथा समय सान्दर्भिक भएता पनि पाठ्यक्रमप्रति शिक्षकको दृष्टिकोण तथा छाप सकारात्मक रहेन भने पाठ्यक्रमलाई सहि तरिकाबाट लागु गर्न सकिदैन जसले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई नकारात्मक असर पार्नुका साथै अपेक्षित शैक्षिक उपलब्धि हासिल हुन सक्दैन । यसै सन्दर्भलाई जोड्दै Lloyd (2003) भन्दछीन् की कुनै पनि पाठ्यक्रम सफलहुनु र असफल हुनुमा शिक्षकहरूको त्यस पाठ्यक्रमप्रतिको धारणा, विश्वास तथा पाठ्यक्रम निर्माणमा उनिहरूको सहभागितामा निर्भर गर्दछ । त्यसकारण शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको दृष्टिकोण तथा छापले उनिहरूको कक्षाकोठा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा असर पार्ने हुनाले शिक्षणमा समायोचित सुधारका लागि शिक्षकहरूको भावात्मक तथा संवेगात्मक पक्षलाई पनि यथेष्ट ध्यान दिनु पर्दछ । शिक्षकहरूको धारणा, विश्वास तथा दृष्टिकोण र उनिहरूको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको सम्वन्धलाई उजागर गर्दै Lamichhane (2017, in press) दावि गर्दछन्, यदि शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप यान्त्रिक/प्राविधिक तर्फ उन्मुख (Technically oriented curriculum) छ भने उनिहरू शास्त्रिय उद्विपक प्रतिक्रियात्मक शिक्षण सिकाइमा विश्वास गर्दछन् । उनिहरूका कक्षा क्रियाकलापहरू वढि नियन्त्रित, कठोर, तथा शिक्षक केन्द्रित रहनुका साथै विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तकमा दिइएका तथ्य, धारणा, तथा सुत्रहरू घोकाउने, कन्ठ गराउने तथा त्यसलाई सम्भन लगाउने तर्फ केन्द्रित रहन्छन् । त्यसैगरि यदि शिक्षकहरूको

छाप व्यवहारिक पाठ्यक्रम (Practically oriented curriculum) तर्फ भुकेको छ भने उनिहरूका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू सहभागितामूलक हुनुका साथै विद्यार्थीहरूलाई कोरा ज्ञान गराउनु भन्दा विषयवस्तुको सान्दर्भिकता, यसको प्रयोग, उपादेयता तथा अवधारणात्मक बुझाईमा ध्यान दिन्छन् । यसका अतिरिक्त लामिछाने अगाडि भन्दछन, यदि शिक्षकहरूको विश्वास तथा मानसिक छाप स्वतन्त्रता उन्मुख पाठ्यक्रम (Emancipatory oriented curriculum) छ भने उनिहरू रचनात्मक शिक्षण सिकाईमा विश्वास गर्दछन र कक्षाकोठा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूको श्रृजनशिलता, आलोचनात्मक क्षमता, तथा विचारशिल शक्तिको उजागर गर्ने तर्फ केन्द्रित रहन्छन् । यस सन्दर्भले के बुँझाउदछ भने हामि कुन किसिमको शिक्षाको पक्षमा छौ अर्थात हाम्रा बालबालिकाहरूलाई भविश्यमा कस्तो बनाउन चाहन्छौ भन्ने कुरा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको दृष्टिकोण तथा छापमा पनि निर्भर रहने हुनाले यस तर्फ हाम्रो ध्यान जानु जरूरी देखिन्छ ।

वास्तवमा मेरो विचारमा हाम्रो विद्यालय तथा विश्वविद्यालयको शिक्षा बढी आलोचित हुनुको पछाडि पनि हाम्रो शिक्षाले खालि विद्यार्थीहरूले वार्षिक परिक्षामा प्राप्त गरेको अङ्कगणितिय मानलाई मात्र मान्दक बनाउदा विद्यार्थीहरूको सर्वाङ्गिण विकास हुन सकिरहेको छैन । हाम्रा हरेक राष्ट्रिय परिक्षाहरू, विशेष गरि प्रवेशिका परिक्षा (School Leaving Certificate, SLC) मा अधिकांश विद्यार्थीहरू गणित, र विज्ञान जस्ता जिवनपयोगि विषयहरूमा अनुत्तिर्ण भईरहेका छन् । यसै सन्दर्भमा शिक्षा मन्त्रालयले गरेको अध्ययनले के समेत इडिगत गरेको छ भने जुन विद्यार्थीहरूले कुनै प्रश्नको उत्तर आफ्नो मौलिकताका आधारमा श्रृजनात्मक ढङ्गबाट दिए उनिहरूको नम्वर काटियो (Mathema & Bista, 2006) । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने हाम्रा शिक्षकहरू कति धेरै यान्त्रिकीकरणको पासोमा फसिसकेका छन् जसले कुनै पनि प्रश्नको विभिन्न तरिका तथा विधिबाट समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने समेत हेक्का राख्दैनन् । त्यसैगरि वर्तमान शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको चरित्रका बारेमा उल्लेख गर्दै Luitel (2009) भन्दछन कि हाम्रा शिक्षकहरू कक्षाकोठामा अधिकांश समय भुट बोलिरहेका हुन्छन् र आफ्नो कमि कमजोरीहरूलाई ढाकछोप गर्न त्यसको दोष अर्कातर्फ फर्काउदछन् । कक्षाकोठाको यस्तै संस्कार तथा संस्कृतिका कारण हाम्रा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयबाट उत्पादित विद्यार्थीहरूमा उद्यमशिलता, श्रृजनशिलता, रचनात्मकता जस्ता क्षमताको अभिवृद्धि हुनुको सट्टा परनिर्भर र जागिरे मानसिकताको विकास भएको पाइन्छ । यिनै सन्दर्भहरूलाई केलाउदा के देखिन्छ भने शिक्षाको समुचित विकासमा अगाडि बढ्ने हो भने शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको तल्लो तहको

संज्ञानात्मक पक्षलाई (सम्झने, बुझने र प्रयोग गर्ने) मात्र ध्यान दिएर पुग्दैन । शिक्षालाई विश्वपरिवेश सुहाँउदो र रूपान्तरणमुखि बनाउने हो भने उच्चतहको संज्ञानात्मक पक्ष (विश्लेषण गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने, श्रृजना गर्ने) का साथसाथै शिक्षक विद्यार्थीहरूको भावनात्मक, तथा संभवेगात्मक पक्षलाई पनि त्यतिकै महत्व दिनु पर्ने देखिन्छ । यिनै विषयहरूलाई हृदयङ्गम गरि यस अध्ययनमा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप र त्यसले उनिहरूको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा पर्ने सक्ने प्रभावका साथसाथै शिक्षकहरूको छाप निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याँउने तत्वहरू पनि लेखाजोखा गरिएको छ जसले माथि उठाइएका प्रश्नहरूको निरूपणमा सहयोग पुऱ्याँउदछ ।

१.७ अध्ययनको परिसमा

यस अध्ययनमा माध्यामिकतहमा गणित, सामाजिक तथा वातावरण शिक्षा र विज्ञान विषय अध्यापनरत तीन जना शिक्षकलाई मात्र अनुसन्धानमा सहभागि गराइएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान भएकाले यसबाट प्राप्त नतिजा सबै ठाँउमा सामान्यकरण गर्न बान्छनिय देखिदैन । यसको प्राप्तीलाई यस अध्ययनको वस्तुगत धरातल, शैक्षिक प्रक्रिया, शैक्षिक तथा सामाजिक वातावरण, र शिक्षकहरूको योग्यता मिलेहदसम्म सामान्यीकरय गर्ने उपयुक्त देखिन्छ । नयाँ तथा फरक परिस्थितिमा यसको प्राप्तीलाई सामान्यकरण गर्दा प्रभावकारी नहुन सक्दछ किनकी गुणात्मक अनुसन्धान मूलत अनुसन्धानको सन्दर्भ, त्याहाँका परिवेशसँग आधारित भई कुनै एक विषय वस्तुको गहिरो अध्ययन गरि त्यसकै प्रासङ्गिकतामा सिमित रहन्छ ।

यसका अतिरिक्त यस अध्ययनमा पाठ्यक्रमप्रतिको शिक्षकहरूको मानसिक छाप, त्यसका कारणहरू शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप कुनै पनि तथ्याङ्क शास्त्रिय विधिबाट अध्ययन गरि सख्यात्मक मान निकालिएको छैन । यसलाई पनि शिक्षकहरूको अनुभव, उनिहरूको कथा तथा खुल्ला तथा गहन अर्न्तवार्ताका आधारमा तयार पारिएको टिपोटका आधारमा अर्थाइएको छ । यस अध्ययनमा शिक्षाका अवयवहरूलाई मापन गर्नु भन्दा त्यसको प्रासाङ्गिक अर्थ बुझ्ने तथा व्याख्या गरि अर्थ वताउने तर्फ केन्द्रित रहेको छ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

सम्बन्धित साहित्यको समिक्षा/पुनरावलोकन गर्नु अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । कुनै पनि शैक्षिक अनुसन्धानलाई बढि प्रभावकारी बनाउन, यसको औचित्य तथा सान्दर्भिकतालाई पुष्टि गर्न, समकालिन परिवेशमा सम्बन्धित समस्यामा भइरहेका बहस तथा अनुसन्धानका बारेमा जानकारी लिन, सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गर्न आवश्यक पर्दछ । सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनले अनुसन्धानकर्तालाई अनुसन्धानमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने प्रक्रिया तथा त्यससँग अर्न्तनीहित अवयवहरूको सम्बन्धका बारेमा समेत जानकारी दिने हुनाले नयाँ अनुसन्धानमा समावेश गर्नु पर्ने चरहरूको पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । त्यसैगरी घनिभूतरूपमा गरिएको पुनरावलोकनले कुनै पनि अनुसन्धानलाई दोहोरिनबाट रोक्नुका साथै अध्ययनलाई अगाडि बढाउन आवश्यक पर्ने सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक सन्दर्भ तयगर्न सघाउँ पुऱ्याउँदछ । तसर्थ यस परिच्छेदमा केही अनुभवजन्य, विषयगत/विचारगत साहित्यको समिक्षा गरिनुको साथै अध्ययनलाई अगाडि बढाउन आवश्यक सैद्धान्तिक सन्दर्भ समेत उल्लेख गरिएको छ ।

२.१ अनुभवजन्य पुनरावलोकन

पाठ्यक्रम विकास तथा निर्माणमा देखिएको केन्द्रकृत तथा नियन्त्रित अभ्यासले शिक्षकहरूको दृष्टिकोण तथा धारणामा समेत असर पारेको देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा May (2010) ले आफ्नो विद्यावारिधी अध्ययनको शिलशिलामा अमेरिकाको फ्लोरिडा राज्यका चार मिडिल र चार माध्यामिक स्कूलमा कार्यरत ६१८ जना शिक्षकहरूको पेशागत विवेक तथा सन्तुष्टिगत धारणाको सम्बन्ध पाठ्यक्रमको निर्माण तथा कार्यान्वयनको नियन्त्रित नीतिसँग कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भनि सर्वेक्षण विधीको प्रयोग गरि अध्ययन गरेका थिए । यस अध्ययनले पाठ्यक्रम निर्माण तथा क्रियान्वयनको नियन्त्रित नीतिले शिक्षकहरूको पेशागत विवेक तथा सन्तुष्टिगत अवधारणामा नकारात्मक असर रहेको तथ्य उजागर गरेको छ । त्यसैगरी यस अध्ययनले थप के पनि उजागर गरेको छ भने केन्द्रकृत पाठ्यक्रम विकासको नीति तथा पद्धतिले शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप संचालन गर्दा विद्यार्थी तथा वस्तुगत आवश्यकतालाई मध्यनजर गरि समयसापेक्ष बनाउन सहयोग गर्नुका सट्टा त्यस कार्यमा अवरोध

श्रृजना गर्ने तर्फ लक्षित देखिन्छ । जसका कारणले गर्दा शिक्षकहरूले आफ्नो शैक्षणिक क्रियाकलाप तथा पाठ्यक्रम प्रति अपनत्व ग्रहण गर्न सकेको देखिदैन ।

यसले के इङ्गित गर्दछ भने पाठ्यक्रम विकासको केन्द्रकृत अभ्यासले सबै विद्यार्थीहरूले समान तरिका, उहि विधीको प्रयोग र एकै गतिमा सिक्न सक्छन् भन्ने मान्यतालाई जोड दिन्छ (Freire, 1993) । यस पद्धतिको शिक्षण सिकाइले विद्यार्थीहरूमा रचनात्मक तथा श्रृजनशिल क्षमताको विकासमा भन्दा कोरा ज्ञान प्राप्त गर्न तर्फ लक्षित गर्दछ भने शिक्षकहरूको बौद्धिक क्षमतालाई नजरअन्दाज गरि उनिहरूको भूमिकालाई केवल वाह्यरूपमा थोपरिएको विषय वस्तुलाई विद्यार्थीसामु प्रबोधिकरण गर्न तर्फमात्र संकुचित गर्दछ । यस अध्ययनले सर्वे विधीको प्रयोग गरि तथ्याङ्क संकलन तथा तथ्याङ्क शास्त्रिय विधीको प्रयोग गरि शिक्षकहरूको पेशागत विवेक तथा सन्तुष्टिलाई मापन गरेर आफ्नो प्राप्तिलाई प्रस्तुत गरेको छ । मेरो विचारमा शिक्षकको मनोभावना, संवेग, तथा मनोवैज्ञानिक पक्षहरूको खोज तलासी गर्दा संख्यात्मकताले भन्दा उनिहरूले प्राप्त गरेका अनुभवलाई विषयगत रूपमा प्रस्तुत गर्दा अझबढी प्रभावकारी हुन सक्दछ । तथापी यस अध्ययनले उजागर गरेका तथ्यहरूबाट मेरो अध्ययनका लागी आवश्यक पर्ने शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने शैक्षिक अवयवहरूको सुचनाहरू संकलन गर्दा ध्यान दिनु पर्ने विचरणहरू छनौट गर्न सहयोग गरेको छ ।

त्यसैगरि Bhusal (2014) ले आफ्नो एम.फिल अध्ययनका सिलशिलामा माध्यमिक तहमा अंग्रेजि शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको बुझाइ र कक्षा शिक्षण प्रयोगका सम्बन्धमा अध्ययन गरेका थिए । यस अध्ययनमा भुसालले ललितपुर जिल्लाका तीन जना अंग्रेजि शिक्षण गर्ने माध्यमिक तहका शिक्षकहरूलाई सहभागी गराएका थिए । गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अर्न्तगत कथात्मक/वृतात्मक ढाँचा (Narrative design) प्रयोग गरि अर्न्तवार्ता तथा कक्षा अवलोकनका माध्यमद्वारा सुचना तथा जानकारीहरूको संकलन तथा उजागर गरेका भुसालले वर्णनात्मक दृष्टिकोण (Intepretive paradigm) को माध्यमबाट अध्ययनक्षेत्रबाट प्राप्त जानकारीको अर्थ खुलाउने प्रयास गरेका छन् । यस अध्ययनले के देखाएको छ भने शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको बुझाइ फरक फरक रहेको छ । पाठ्यक्रम एक उद्देशात्मक योजनाका रूपमा, पाठ्यक्रम एक विषय सूचिका रूपमा, र पाठ्यक्रम एक क्रियाकलाप रूपमा ग्रहण गरेको निष्कर्ष निकालिएको छ । त्यसैगरि कक्षाकोठा अभ्यासमा पनि विविधता रहेको बताएका छन् । यस अध्ययनले शिक्षकहरू पाठ्यक्रमको समसामयिक दृष्टिकोणसँग खासै

परिचित नरहेको निष्कर्ष पनि निकालिएको छ । विभिन्न तालिम, सेमिनार, गोष्ठी तथा अनुसन्धानमा सहभागि भएका शिक्षकहरू पाठ्यक्रमको समकालिन बहससँग केही जानकार रहेको र शिक्षणमा विद्यार्थी केन्द्रित विधिको प्रयोग गर्न प्रयत्न गरेको तथ्य समेत उल्लेख छ । यसबाट के स्पष्ट हन्छ भने वर्तमान अग्रेजि पाठ्यक्रमले समकालिन पाठ्यक्रमको विशेषतालाई समेट्न सकेको देखिदैन । अध्ययनमा सहभागि शिक्षकहरूको बुँभाइ स्थायित्ववाद बाट प्रभावित भएको देखिन्छ । उनिहरूले पाठ्यक्रमलाई एक अपरिवर्तनीय सत्य र साध्यका रूपमा लिएको पाइन्छ ।

यस अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारीत भएकोले यसको निष्कर्षलाई सामान्यीकरण गर्न नसकिएता पनि यसले मेरो अध्ययनमा शिक्षकका अनुभवहरूलाई कसरी उजागर गर्ने र उनिहरूका वृत्तान्त तथा कथाहरूलाई कसरि सिलसिलेवार ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने भन्ने कला सिक्नका लागि उपयोगि रहेको छ । त्यसैगरि यस अध्ययनले शिक्षकहरूले बताएको अनुभव तथा बुँभाइ र त्यसलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्ने शिलसिलामा केही विविधता देखिएकाले गुणात्मक अनुसन्धानमा एउटा मात्र विधी र प्रक्रियाबाट मात्र निष्कर्ष निकाल्नु हतार हुने कुरालाई थप पुष्टि गरेको छ जुन मेरो अनुसन्धान कार्यमा पनि सान्दर्भिक देखिन्छ ।

यस सिलशिलामा नेपालको माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम विकास तथा परिमार्जनमा शिक्षकको सहभागिताको सम्बन्धमा Bhusal (2015) ले अध्ययन गरेका छन् । यस अध्ययनमा उनले आफ्नो ध्यान शिक्षकहरूको पाठ्यक्रम प्रतिको धारणा, बुँभाइ तथा सहभागिताको सम्बन्धमा केन्द्रित गरेका छन् । गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अर्न्तगत वृत्तात्मक ढाँचा (Narrative design) मा रहेर अध्ययन गरेका उनले अर्न्तवार्ता, कक्षा अवलोकन, औपचारिक तथा अनौपचारिक वार्तालाप र सम्बन्धित साहित्यको अध्ययनको सहायताले आवश्यक जानकारी तथा सूचनाहरू संकलन गरेका थिए । यस अध्ययनको निष्कर्षमा उनले भनेका छन् कि शिक्षकहरू पाठ्यक्रम प्रति त्यति सचेत देखिएनन् । पाठ्यक्रम प्रति उनिहरूको धारणा कुनै सिद्धान्त तथा दर्शनमा आधारित नभई आ-आफ्नै बुँभाइ रहेको उल्लेख गरेका छन् । पाठ्यक्रम एक घरको नक्सा, पाठ्यक्रम एक विषय वस्तुको सूचि, पाठ्यक्रम एक तयारी वस्तु जस्ता धारणाहरू रहेको उल्लेख गरेका छन् । पाठ्यक्रमको केन्द्रकृत विकास तथा परिमार्जन प्रक्रियामा शिक्षकहरूको प्रतिनीधिको उपस्थिति रहेता पनि त्यो उपस्थिती एक औपचारिकताका लागि मात्र रहेको र निर्णय तहमा खासै भूमिका नरहेको शिक्षकहरूको भनाइ पाएको कुरा अवगत

गराएका छन् । यहि प्रक्रिया तथा पद्धतिका कारणले पनि शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम प्रति खासै चासो दिएको पाइएन् र आफ्नो दैनिक कार्य पाठ्यपुस्तकमा दिइएका विषय वस्तुलाई इमान्दारिताकासाथ विद्यार्थीहरूलाई सिकाउने नै आफ्नो दायित्व रहेको शिक्षकहरूले उल्लेख गरेका थिए ।

यस अध्ययनले के देखाएको छ भने शिक्षकहरू जो शिक्षण सिकाई प्रक्रियामा एक महत्वपूर्ण पात्रका रूपमा रहेका हुन्छन् उनिहरूको पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा सक्रिय तथा निर्णायक भूमिका नहुँदा उनिहरूले आफुलाई कमजोर महसुस गर्ने तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अपनत्व समेत ग्रहण गर्ने नसकेको देखिन्छ । जब शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा आफ्नो भूमिकालाई स्वतन्त्रता र निर्भिकताका साथ उपयोग गर्ने वातावरण श्रृजना हुँदा त्यसपछि उनिहरूले आफ्नो भूमिकालाई पाठ्यपुस्तकमा दिएका धारणा, तथ्य तथा सिद्धान्तहरूलाई प्राविधिक रूपमा विद्यार्थीसामु प्रस्तुत गर्नमा सिमित गर्ने सम्भावना रहन्छ । यसले विद्यार्थीहरूको रचनात्मकता, श्रृजनशिलता तथा विचारशिलता जस्ता गुणहरूलाई प्रस्फुटन गर्नुका सट्टा दिइएका तथ्य, सूत्र तथा धारणाहरू घोकन र सम्भन तर्फ उद्देशित गर्दछ (Freire, 1993) । यसरी वास्तविक रूपमा तयार पारिएको पाठ्यक्रमलाई क्रियान्वयन गर्दा त्यसले शिक्षकहरूमा नकारात्मक सन्देश प्रवाह हुने र त्यसको असर शिक्षण सिकाई प्रक्रियामा समेत प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा पर्ने देखिन्छ । तसर्थ मेरो अध्ययनका सिलशिलामा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माण गर्न प्रभाव पर्ने कारणहरूको खोजी गर्दा पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा समेत ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

माध्यमिक विद्यालयमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था पत्तालगाउन अधिकारी (२०७०) ले उद्देश्यमुलक नमुना छनोट विधिद्वारा तनहुँ जिल्लाका २ वटा सामुदायिक र २ वटा संस्थागत विद्यालयबाट एक एक जना प्र.अ, चार चार जना शिक्षक, तीन तीन जना विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अविभावक, सम्बन्धित श्रोत केन्द्रका एक जना श्रोत व्यक्ति, तनहुँ र गोरखा जिल्लाका एक एक जना विद्यालय निरीक्षक गरि जम्मा ३५ जनालाई छनोट गरि अध्ययन गरेका थिए । यस अध्ययनको निष्कर्षमा अधिकारिले विद्यालयमा भौतिक सेवासुविधाको यथोचित व्यवस्थापन रहेको, शिक्षकहरूले मूल्याङ्कनका साधनहरूको प्रयोग गरेको, प्रधानाध्यापकहरू कुशल एवम दक्ष रहेको, विद्यार्थीहरूको अनुशासनमा ध्यान दिएको, शैक्षिक सामाग्रीहरूको निर्माण र प्रयोग गरेकोले उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सृजना भई शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि भएको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरि विद्यालयमा रहेका केही शिक्षकहरूमा

तालिमको अभाव, शैक्षिक मूल्याङ्कन र सुपरिवेक्षण वस्तुगत ढङ्गले हुन नसकेको, शिक्षकहरूको पेशागत सन्तुष्टिमा कमि रहेको, विद्यालय व्यवस्थापन समिति विद्यालयप्रति कम उत्तरदायि रहेको, सरकारी निकायबाट अपेक्षित सहयोग र सुविधाहरू प्राप्त हुन नसकेको, शिक्षकहरू पूर्व तयारीमा कमिरहेको जस्ता कारणहरूले अपेक्षाकृत रूपमा शैक्षिक गुणस्तरमा वृद्धि हुन नसकेको पनि उल्लेख गरेका छन् ।

गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति अनुसार गरिएको अध्ययन भएता पनि यस अध्ययनले कुनै एक पक्षको गहन अध्ययन गर्नुको सट्टा धेरै पक्षहरूलाई समावेश गर्न खोजेकोले कुनै पनि शैक्षिक अवयवहरूको गहन अध्ययन हुन सकेको देखिदैन । यसमा समावेश गरिएको नमुनाको संख्या, त्यसमा समावेश भएका उत्तरदाताहरूको विविधिकरणले अनुसन्धानकर्ताले धेरै पक्षबाट सुचनाहरू उजागर गरि अध्ययनलाई बढि सान्दर्भिक बनाउन खोजेको देखिन्छ तर तथ्याङ्क संकलनको प्रकृति सर्वे जस्तो देखिन्छ । अध्ययनकर्ताले उत्तरदातासँग एक पटकको भेटघाटबाट सर्रसर्रि तथ्याङ्कहरू संकलन गरेकाले यस अध्ययनले पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको वास्तविक अवस्थाका बारेमा कतिसम्म उजागर गर्न सक्यो भन्ने तर्फ प्रशस्त प्रश्न उठाउन सकिने ठाँउ रहेको देखिन्छ । तथापि यस अध्ययनले समावेश गरेका पक्षहरूले शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति के कस्ता धारणाहरू निर्माण गरेका छन् भन्ने बुझ्न सहज हुने हुनाले यस अध्ययनले मेरो अध्ययनका लागि समावेश गर्नु पर्ने शैक्षिक पक्षहरूको पहिचानमा सहयोग गरेको छ ।

पाठ्यक्रमको विकासको प्रक्रियामा देखिएका सैद्धान्तिक तथा दार्शनिक पक्षहरूलाई विद्यालय तथा कक्षाकोठामा कार्यान्वयनमा ल्याउन विविध किसिमका समस्याहरू रहि आएका छन् । यसै सन्दर्भमा वस्नेत (२०७०) ले स्थानिय पाठ्यक्रमको सिद्धान्त र अभ्यास विचको अन्तरसम्बन्धको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेका छन् । यस अध्ययनका क्रममा वस्नेतले चितवन जिल्लाको पिठुवा गा.वि. स.मा अवस्थित चारवटा विद्यालयलाई सुविधाजनक नमुना छनोट विधिका आधारमा छनोट गरि अध्ययनमा समावेश गरेका छन् । यस अध्ययनको निष्कर्षमा स्थानिय तहमा निर्माण गरि लागु गरिएको पाठ्यक्रमले विद्यार्थीहरूको अभिरूचि अभिवृद्धि हुनुका साथै सिकाईमा तत्परता उत्पन्न भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनको शिर्षकमा उल्लेख भए बमोजिम अध्ययनकर्ताले स्थानिय पाठ्यक्रमका सिद्धान्तहरू के के छन् र त्यी सिद्धान्तलाई अभ्यासमा ल्याउदा के कस्ता शैक्षिक उपलब्धिहरू प्राप्त भए वा त्यसलाई कार्यान्वयन गर्दा के कस्ता व्यवधानहरू भेल्लु परेको रहेछ त्यसका आधारमा विश्लेषण गरेको भेटिएन । त्यसैगरि गुणात्मक अनुसन्धानमा सुविधाजनक नमुना संकलन विधिबाट नमुनाहरूको छनोट गर्दा

अध्ययन गर्न खोजेको समस्याको बारेमा सबैलाई जानकारी नहुन पनि सक्दछ, अर्थात् विद्यालयहरू सुविधाजनक विधिबाट छनोट गर्दा स्थानिय पाठ्यक्रम कार्यन्वयन नभएको पनि हुन सक्दछ । तसर्थ यस अध्ययनको शिर्षक, अध्ययन विधि तथा प्राप्त विचमा एकरूपता भेटिदैन । स्थानिय पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनले विद्यार्थीहरूको रूचिमा देखिएको सकारात्मक परिवर्तनले केन्द्रिय रूपले तयार गरिएको पाठ्यक्रमले स्थानिय आवश्यकताको पहिचान गरि सोहि अनुरूपको विषयवस्तुहरू समावेश गर्न नसक्ने हुनाले विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रति सकारात्मक धारणा नवनेको हुन सक्दछ भन्ने तर्फ इङ्गित गरेको देखिन्छ । तसर्थ यस अध्ययनले पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने तत्वहरूको उजागर गर्दा ध्यान दिनु पर्ने पक्षहरू पहिचान गर्न सहयोग गरेको छ ।

२.२ विचारगत पुनरावलोकन

पाठ्यक्रम विकासको इतिहासलाई केलाउने हो भने विभिन्न खालका चिन्तनहरूको प्रभाव परेको पाइन्छ । यस्ता चिन्तन तथा विचारहरूले पाठ्यक्रम विकासमा मात्र नभई सम्पूर्ण शैक्षिक गतिविधिहरूलाई समेत असर गरेको देखिन्छ । पाठ्यक्रम विकासमा देखिएका चिन्तनहरू जसले शिक्षकको विश्वास तथा धारणामा परिवर्तन ल्याउनुका साथै उनिहरूको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा समेत असर गर्दछ, किनकी मानिसको व्यवहार उसको चिन्तन तथा विचारले प्रभाव पार्दछ । तसर्थ यस खण्डमा पाठ्यक्रम विकासको सिलसिलामा विकसित भएका मुख्य मुख्य चिन्तनलाई छोटकरीमा व्याख्या गरेकी छु ।

२.२.१ स्थायिवादि चिन्तन

पाठ्यक्रम विकासको आधुनिक इतिहासमा देखिएको सबैभन्दा पुरानो विचार स्थायिवाद हो । यस विचारका अनुसार पाठ्यक्रम त्यस्ता विषयवस्तु, ज्ञान तथा सिपको भण्डार हो जुन सधै सत्य र अटल रहन्छन् (पराजुलि, कट्टेल, सुवेदी र अधिकारी, वि.स. २०६६) । विद्यार्थीहरूलाई तिनै सर्वमान्य सत्य, मूल्य र मान्यता तथा ज्ञान उपलब्ध गराउनु पाठ्यक्रमको मुख्य उदेश्य हो । पाठ्यक्रममा समावेश विषयवस्तुहरू जुन समय, ठाँउ र व्यक्ति अनुसार फरक हुनु हुदैन । यस्ता विषयवस्तुहरूले मात्र विद्यार्थीहरूलाई समकालिन विश्वमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने बनाउदछ भन्ने धारणा रहेको हुन्छ । यस मान्यताका अनुसार पाठ्यक्रम निर्माण तथा समायोजन तत्कालिन सामाजिक संरचना, मान्यता तथा परम्परामा आधारित भएर विज्ञहरूद्वारा तयार गरिन्छ । यहि पाठ्यक्रमका सिमाभित्र रहेर शैक्षिकसंस्थाहरूले आफ्नो कार्ययोजना निर्माण गर्ने

तथा त्यहि अनुसारको शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्दछ जसले गर्दा हाम्रा सामाजिक सम्बन्धहरू, शक्तिसन्तुलन, तथा स्थापित मूल्य र मान्यतामा प्रश्न खडा नहोस् (Martin & Loomish, 2007)। यस विचारले शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागितालाई आवश्यकता ठान्दैन।

शिक्षकहरूको पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागिता नहुने र उनिहरूको भूमिका पाठ्यक्रमले तोकिदिएका विषयवस्तु विद्यार्थीसम्म संचारित गर्नुमा मात्र सिमित भएकाले पाठ्यक्रमप्रति खासै सकारात्मक धारणा हुँदैन। पाठ्यक्रम कहि कसैले तयार गरिदिने वस्तु हो जसलाई लागु गर्ने मात्र हाम्रो काम हो भन्ने छाप शिक्षकहरूमा पर्ने हुनाले उनिहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई एक यान्त्रिक कार्यका रूपमा मात्र ग्रहण गर्न पुग्दछन्। पाठ्यक्रमको विकास प्रक्रिया तथा यसले अवलम्बन गरेको सैद्धान्तिक/दार्शनिक आधारले गर्दा शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमलाई विषयसूचि, पूर्व नियोजित क्रियाकलाप, पढाउने विषयवस्तुको भण्डार तथा पाठ्यपुस्तकका रूपमा मात्र ग्रहण गर्ने सम्भावना रहन्छ (Schubert, 1986)। यस प्रकारको चिन्तनले विद्यालयलाई समाजिक रूपान्तरणको मार्ग दर्शकको रूपमा भन्दा समाजमा रहेका अवयवहरूको सम्बन्धलाई खलवलिन नदिन तथा समाजमा रहेको शक्तिसम्बन्ध तथा सामाजिक तह निर्धारण गरि कायम राख्न सहयोग गर्दछ।

२.२.२ अस्तित्वात्मक चिन्तन

अस्तित्ववादीहरू मानव जिवनको स्वतन्त्र इच्छा को पक्षमा वकालत गर्दछन्। त्यसकारण विद्यार्थीहरू व्यक्तिगत रूपमा जिवनका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू तय गर्नका लागि स्वतन्त्र र उत्तरदायि हुन्छन्। विद्यार्थीहरू आफ्नो भुमिका आफै तयार गर्न सक्रिय रहने हुनाले आफ्ना उद्देश्य तथा लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप तथा धारणा प्राप्त गर्नका लागि सक्रिय रहन्छन्। आफ्ना अनुभव, वातावरण, समाकालिन समाज तथा विश्वमा आफ्नो पहिचान गराउनु तथा त्यसमा समायोजन हुनका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप, धारणा, तथा कला सिकाउनु र व्यक्तिको आन्तरिक अस्तित्वको पहिचान गराउनु शिक्षाको लक्ष्य हुनुपर्ने र तिनै उद्देश्यहरूसँग तालमेल हुने खालको पाठ्यक्रममा जोड दिन्छन् (शर्मा र शर्मा, वि.स.२०६६)। समकालिन समाजमा आफ्नो अस्तित्वका लागि के पढ्ने, किन पढ्ने, कसका लागि पढ्ने, कसरि पढ्ने, कुन समयमा पढ्ने जस्ताकुराहरू सम्बन्धित विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूले नै निर्धारण गर्दछन् (Martin & Loomish, 2007)। यस दृष्टिकोणबाट निर्देशित पाठ्यक्रम

लचिलो हुनुका साथै वस्तुगत ज्ञान भन्दा विषयगत ज्ञानमा जोड दिन्छ । विद्यार्थी नै सिकाइका केन्द्रविन्दु हुन भन्ने मान्यता राख्ने हुनाले विद्यार्थी केन्द्रित पाठ्यक्रम निर्माणमा विशेष ध्यान रहन्छ ।

विद्यार्थी केन्द्रित पाठ्यक्रम तथा शिक्षण प्रक्रियामा जोड दिने हुनाले, उनिहरूलाई पूर्व निर्धारित ज्ञान, सिप, धारणा तथा कलामा अव्यस्थ गराउनु भन्दा रचानात्मकता, श्रृजनशिलता, काल्पनिकता, दूरदृष्टिताको विकासमा जोड दिन्छ । शिक्षकहरूको भूमिका सहजकर्ताको रूपमा रहेको हुन्छ जसले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई आवश्यक वातावरण तयार गरि स्व-अध्ययनमा जोड दिन्छन् । विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गरि उनिहरूको ग्रेड निर्धारण गर्न तर्फ भन्दा प्राप्त ज्ञानलाई कसरी सार्थकरूपमा प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने तर्फ शिक्षकहरू तल्लिन रहनु पर्दछ । यसरी विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूका अनुभव, उनिहरूको इच्छा, आकांक्षा तथा भावना र समकालीन समाजको माग अनुरूप पाठ्यक्रमलाई समायोजित गर्न तर्फ लच्छित रहने हुनाले पाठ्यक्रमलाई एक धावन मार्ग (Currere) को रूपमा हेरिएको हुन्छ (Schubert, 1986) । यसरी हेर्दा यस चिन्तनले मानवतावादि पाठ्यक्रम तथा विषयहरूलाई विशेष महत्व दिनुका साथै शिक्षार्थीहरूमा मानविय चिन्तन, भावना, सम्बेदनशिलताको विकास तर्फ जोड दिन्छ ।

२.२.३ प्रगतिशिल चिन्तन

प्रगतिवादी चिन्तनका अनुसार व्यवहारिक जीवनमा उपयोगि हुने विषयवस्तुहरू पाठ्यक्रममा समावेश हुनु पर्दछ । शिक्षाको उद्देश्य कोरा तथा सैद्धान्तिक ज्ञान भएको जनशक्ति उत्पादन गर्नुमा मात्र सिमित हुनु हुदैन भन्ने मत रहेको हुन्छ । यस दृष्टिकोणका अनुसार पाठ्यक्रम पूर्वनिर्मित, निश्चित तथा सर्वमान्य हुन सक्दैन किनभने विद्यार्थीका अनुभवहरू, समाज र समय गतिशिल हुन्छन् र त्यही गतिशिलतालाई सहयोग पुऱ्याउने शिक्षाको लक्ष्य हुनु पर्दछ (शर्मा र शर्मा, वि.स. २०६६) । पाठ्यक्रमले समकालीन समाजको आवश्यकता, विश्व परिवेश, विद्यार्थीहरूको इच्छा तथा भावना अनुसार उनिहरूको आलोचनात्मक क्षमता वृद्धि गरि सचेत नागरिक उत्पादन गर्न सक्नु पर्दछ । पाठ्यक्रम लचिलो तथा समय सापेक्ष हुने भएकोले शिक्षकहरू बढि निपूर्ण, जागरूक तथा अध्ययनशिल हुनु पर्दछ जसले गर्दा उनिहरूले समकालीन समयमा सम्बन्धित विषयमा भएका बहसलाई आफ्नो शिक्षण कार्यसँग जोड्न

सकुन् र विद्यार्थीहरू त्यी ज्ञान, धारणा तथा सिपसँग परिचित होउन भन्ने यसको उदेश्य रहेको हुन्छ ।

शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू शिक्षण सिकाई क्रियाकलमपमा सगसँगै सहभागि हुनु पर्दछ र एक अर्काको पूर्वनिर्धारित वा स्थापित मूल्य र मान्यताहरू प्रति सधै प्रश्न उठाउने र द्वन्दात्मक तरिकाले समस्याको निरूपण गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । यस विचारधारा अनुसार विद्यार्थी तथा शिक्षकहरू आफै पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागि हुने हुनाले पाठ्यक्रमलाई अनुभवको उपज तथा निर्धारित नतिजा उन्मुख क्रियाकलापका रूपमा चित्रित गरिएको पाइन्छ (Schubert, 1986) । यस दृष्टिकोण अनुसार पाठ्यक्रमको प्रारूप मात्र पहिले तयार गरिने र त्यसलाई सामाजिक, साँस्कृतिक तथा वस्तुगत धरातलका आधारमा शिक्षकले तयार गरि लागु गर्दै जानु पर्ने भएकाले शिक्षकहरूले आफ्नो शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अपनत्व ग्रहण गर्नुका साथै उत्तरदायी हुन पनि अभिप्रेरित गर्दछ ।

२.२.४ पुर्ननीर्माणात्मक चिन्तन

पुर्ननीर्माणात्मक दृष्टिकोण अनुसार पाठ्यक्रमले समाजमा रहेका सामाजिक विकृति, विसंगतीका वारेमा विद्यार्थीहरूलाई सचेत तथा जागरुक बनाई त्यस्ता सामाजिक कुरितिका विरुद्धमा आवाज उठाई समाजलाई सकारात्मक दिशा तर्फ रूपान्तरण गराउन निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ (Martin & Loomish, 2007) । तसर्थ पाठ्यक्रममा त्यस्ता विषयवस्तुहरू समावेश गरिनु पर्दछ जसले विद्यार्थीहरूमा समकालीन समाजको संरचना, यसको सामाजिक तथा साँस्कृतिक धरातल, वर्ग विभाजन, राजनीतिक-आर्थिक संरचना जस्ता विषयवस्तुहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न सक्ने क्षमताको अभिवृद्धि गरोस् । यसका साथसाथै विद्यार्थीहरूले समस्याको पहिचान गर्नेमात्र नभई त्यसका समाधानको उपाय समेत पत्तालगाउन सकुन् । सामाजिक पुर्नसंरचना यसको मुख्य ध्येय भएकोले पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा समकालिन समाजका समस्याहरू जस्तै भोकमरी, हिंसा तथा आतंक, लैङ्गिक तथा जातिय विभेद, वातावरणिय विनासका साथै सामाजिक तथा आर्थिक उत्पिडनका आधारहरू, कसरी पहिचान गर्न र त्यसलाई कसरी समाधान गरि सामाजिक न्यायलाई स्थापति गर्न सकिन्छ भन्ने तर्फ विशेष ध्यान दिइएको हुन्छ (Martin & Loomish, 2007) । पाठ्यक्रम विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको प्रजातान्त्रिक सहभागिताका आधारमा निर्माण हुन्छ । यस विचारधाराका अनुसार कुनै पनि विषय वस्तुको ज्ञान तथा धारणा पहिलेनै अवस्थित हुन्छ र

त्यसको खोजि गर्नु शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका कार्य नभई ज्ञान, सिप तथा धारणाको विकास व्यापक सामाजिक अन्तर्क्रिया, छलफलद्वारा हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। समग्रमा भन्नु पर्दा पाठ्यक्रम सामाजिक रुपान्तरणका (Schurbert, 1986) लागि भन्ने मान्यतानै यस विचारको परिचायक हो।

२.२.५ उत्तरआधुनिक चिन्तन

उत्तरआधुनिक चिन्तनका अनुसार पाठ्यक्रम एक भाषागत खेलमात्र होइन, यो यस्तो शैक्षिक अभ्यास हो जसले सिकारूलाई आफुले आफैलाई कसरी संगठित र सुसुचित गर्ने भनि मार्गनिर्देश गर्दछ। आफुले आफैलाई संगठित गर्न त्यति बेलामात्र संभव देखिन्छ, जतिबेला त्यहाँको परिस्थिति यस्तो असहज, विसंगत, गाढो तथा जटिलतापूर्ण हुन्छ र बाह्य नियन्त्रण कुनै प्रयास हुँदैन (Pinar, 2004 र Slattery, 1995)। यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने यसले बहुसत्य तथा बहु विधीमा विश्वास गर्दछ र बस्तुगत ज्ञान लाई अस्विकार गर्दछ। तसर्थ उत्तरआधुनिक पाठ्यक्रमले जैविक, तथा साँस्कृतिक विविधतालाई जोड दिन्छ र बहु दृष्टिकोण उजागर गर्न तर्फ केन्द्रित रहन्छ। पारिस्थितिक सचेतनाका साथै समग्र ब्रमाण्ड, मानव, जैविक तथा भौतिक जगत विचको अन्तरसम्बन्ध, अन्तरघुलन र त्यसको अस्तित्व खोजी गर्न तर्फ पाठ्यक्रमलाई केन्द्रित गर्नु पर्ने तर्क गर्दछ। त्यसकारण पाठ्यक्रम एक लिखित दस्तावेज नभई एक शौन्दर्य र नैतिक पक्षको समिश्रण हो। विभिन्न पाठ्यक्रमका स्वरूपहरूको आ-आफ्नै महत्व र विशेषता रहेता पनि कुनै पनि पूर्ण हुँदैनन्। एउटाको अस्तित्व अर्कोसँग जोडिएको हुन्छ अर्थात् एउटा विना अर्कोको अर्थ नै हुँदैन। जस्तै राम्रो विना नराम्रो को अर्थ रहँदैन भने नराम्रो विना राम्रोको परिकल्पना गर्न सकिँदैन (Taylor, Taylor & Luitel, 2012)। तसर्थ शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप पनि यिनै सम्बन्धहरूको सापेक्षित अर्थ उजागर गर्ने र सिकाई जीवन निर्माणका लागि होइन की सिकाइ नै जीवन हो भन्ने तर्फ उन्मुख हुनु पर्दछ। सापेक्षित बहुसत्य, विषयगत ज्ञान, र मूल्यमा आधारित पाठ्यक्रम खुल्ला तथा लचिलो हुने हुनाले शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले समाज, काल, परिस्थिति, आर्थिक तथा सामाजिक पृष्ठभूमिका आधारमा शैक्षिक अनुभवहरूको छनौट गर्न सक्ने भएकाले वढि सान्दर्भिक, समयसापेक्ष तथा रचनात्मक हुन्छ। यस पाठ्यक्रमको स्वरूप लचिलो तथा रचनात्मक ढाँचाको हुने हुनाले विद्यार्थीहरूको उच्चतहको संज्ञानात्मक विकासमा विशेष जोड दिन्छ।

यस विचारगत वा विषयगत समिक्षाबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने समाज विकास को गतिसँगसँगै विकास भएको दार्शनिक विचारले पाठ्यक्रम निर्माण तथा शिक्षण सिकाई प्रक्रियालाई समेत प्रभाव पार्दछ । माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूमा कुन विचार तथा दृष्टिकोणले प्रभावित भई पाठ्यक्रमको छाप निर्माण गरेका छन त्यसको उजागर गर्न यस समिक्षाले सहयोग पुऱ्याएको छ ।

२.३ सैद्धान्तिक खाका

सैद्धान्तिक ज्ञान तथा बुझाइ अनुसन्धानमा आवश्यक पर्दछ, जसले सम्बन्धित विषयहरूमा भएका वर्तमान बहसलाई आत्मसाथ गर्न तथा त्यसलाई थप सम्बृद्ध बनाउन सहयोग गर्दछ । गुणात्मक अनुसन्धान अर्न्तगतको वृतात्मक/कथात्मक ढाँचा अनुसार अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको हुनाले यस अनुसन्धानमा मैले अनुसन्धानको उदयमान प्रवृत्ति संकुचन (Patton, 2002) हुन नदिन तथा अध्ययनलाई बढि लचिलो तथा सान्दर्भिकतासँग मेल खाने बनाउनका लागि Habermas (1972) को ज्ञान निर्माणको प्रक्रिया (knowledge constitutive interests) लाई सैद्धान्तिक खाकाको रूपमा प्रयोग गरेकी छु ।

मानव समाजमा ज्ञान निर्माणको प्रकृतिलाई सश्लेषित गर्दै Habermas (1972) ले भनेका छन कि मानव ज्ञान निर्माणमा तीन किसिमका प्रकृत्या रहेका हुन्छन् । जसका आधारमा नै ज्ञानको निर्माण तथा संगठित हुने गर्दछ । उनका भनाई अनुसार ज्ञान निर्माणका तीन किसिमका आधारभुत प्रकृत्याहरूमा प्राविधिक/यान्त्रिक, व्यवहारिक र स्वतन्त्रात्मक पर्दछन् । प्राविधिक ज्ञान अनुभवजन्य विश्लेषणबाट, व्यवहारिक ज्ञान ऐतिहासिक प्रक्रियाबाट र स्वतन्त्रात्मकज्ञान आलोचनात्मक प्रक्रियाबाट प्राप्त गर्ने सकिन्छ भन्ने उनको मत रहेको छ ।

मानव इतिहासको सुरुवातसगै उसले आफुलाई प्रकृतिसँग घुलमिल हुन तथा आफ्ना आवश्यकताहरू परिपुर्ति गर्न प्रकृतिलाई नै नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन गर्न तर्फ केन्द्रित हुन थाल्यो । त्यसका लागि उसले प्राप्त गरेका ज्ञान तथा सिपलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै आफ्नो प्रजातिहरूको विस्तार र विकासमा तल्लिन हुन थाल्यो । यस्तो किसीमको ज्ञान प्राप्त गर्ने तौर तरिकालाई नै Habermas (1972) ले प्राविधिक वा यान्त्रिक ज्ञान निर्माणको प्रकृत्या भनेका छन् । यस दृष्टिकोणका अनुसार यस ब्रमाण्डमा विविध किसिमका ज्ञानहरू पहिले नै रहिआएको हुन्छ र त्यही ज्ञानलाई खोजि गर्नु शिक्षाको काम हो । यसरी हेर्दा ज्ञान सधै सत्य

हुन्छ र यसलाई तथ्य तथा कारणका आधारमा प्रमाणित गर्न सकिन्छ । त्यसकारण यस दृष्टिकोणमा विश्वास गर्नेहरू सबै किसिमका ज्ञानहरू धुर्वसत्यको रूपमा रहने र त्यसलाई कारण र प्रभावका रूपमा व्यक्त गर्ने सकिने तर्क गर्दछन् । तसर्थ शिक्षाको लक्ष्य यिनै सर्वमान्य तथ्य, ज्ञान, सिप, र धारणाहरूलाई प्रसारित गर्ने हुनु पर्दछ भन्ने जिकिर गर्दछन् ।

यस सन्दर्भमा यान्त्रिक भुकाव भएको पाठ्यक्रमका विशेषताहरू उल्लेख गर्दै Grundy (1987) भन्दछिन कि पाठ्यक्रमको निर्माण त्यस्ता विशेषज्ञहरूद्वारा गरिनु पर्दछ जो त्यी धुर्वसत्य तथ्य, ज्ञान सिप तथा धारणामा निपूर्ण हुन्छन् । यहि पाठ्यक्रमका आधारमा शिक्षकहरूले आफ्ना शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्दछ । शिक्षकहरूको भूमिका यिनै स्थापित मूल्य, मान्यता, तथा नियमहरू विद्यार्थीहरूसामु प्रस्तुत गर्ने र उनिहरूको सिकाई स्तरको लेखाजोखा गर्नुमा सिमित रहन्छ । त्यसरी नै विद्यार्थीहरू प्राप्त गरेको ज्ञान, सिप तथा धारणालाई विना हिचकिचावट स्विकार गरि त्यसैलाई नै सम्झनका लागि घोक्ने र अभ्यासरत रहनु पर्दछ । पाठ्यक्रमको यहि अभ्यासका कारण अधिकांश शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा यस प्रति सकारात्मक धारणा विकास हुन सकेको देखिदैन जसका कारणले गर्दा उनिहरूले पाठ्यक्रम प्रति विविध छापहरू निर्माण गरेका हुन्छन । यही पाठ्यक्रमका उपजका रूपमा निर्माण भएका प्रतिबिम्बात्मक छापहरूमा : पाठ्यक्रम तयारी दस्तावेजका रूपमा, पाठ्यक्रम पढाउने विषय सूचिका रूपमा, पाठ्यक्रम असम्बन्धित पाठ्यवस्तु र कार्यका रूपमा, पाठ्यक्रम विषयवस्तुको संकलनको रूपमा र पाठ्यक्रम साँस्कृतिक पुर्नउत्पादनका रूपमा मुख्य रहेका छन् (Schubert,1986) ।

प्राविधिक प्रकृया नियन्त्रण तथा व्यवस्थापनमा निर्भर गर्दछ भने व्यवहारिक ज्ञान निर्माण प्रक्रिया समुदाय तथा व्यक्तिहरूको साझा अवधारणामा निर्भर गर्दछ (Habermas, 1972) । वास्तवमा मानव विकासको इतिहासलाई हेर्ने हो भने कुनै पनि ज्ञान निर्माणमा लामो ऐतिहासिक प्रक्रिया तथा समकालिन समाजको योगदान रहेको देखिन्छ । मानव समाजमा हुने सामाजिक अन्तर्क्रिया, बहस तथा कार्यले नयाँ ज्ञानको उदय भएको पाइन्छ । तसर्थ यस विचार अनुसार शिक्षाको लक्ष्य कुनै प्राविधिक नियम तथा प्रक्रियाको जानकारी विद्यार्थीहरूमा थोपार्नुको सट्टा उनिहरूको बुझाइलाई सवृद्ध गर्ने तर्फ लक्षित हुनु पर्दछ । ज्ञान निर्माणको सामुहिक प्रयास तथा ऐतिहासिक प्रकृयालाई पाठ्यक्रम निर्माण तथा शिक्षण सिकाई प्रकृयामा पनि महत्वपूर्ण भुमिका रहन्छ (Grundy, 1987) ।

व्यवहारिकता उन्मुख पाठ्यक्रमका विषेशतालाई थप व्याख्या गर्दै Grundy (1987) भन्दछिन कि पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको भूमिकालाई प्राथमिकतामा राखिएको हुन्छ । जसले गर्दा पाठ्यक्रमलाई समयसापेक्ष तथा प्रासङ्गिक बनाउन सहयोग गर्दछ । शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप वस्तुगत आवश्यकता, विद्यार्थीहरूको इच्छा, आकांक्षा, तथा रुचि अनुरूप सञ्चालन गर्न शिक्षक स्वतन्त्र हुन्छन् । विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागि भई विषयवस्तुको अर्थ निर्माण तथा व्याख्यामा सहयोग गर्ने वातावरण प्रदान गरिएको हुन्छ । जसले गर्दा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूले अपनत्व ग्रहण गर्ने सक्दछन् । व्यवहारिकता उन्मुख पाठ्यक्रमका मुख्य प्रतिविम्वात्मक छापमा पाठ्यक्रम अनुभवका रूपमा तथा पाठ्यक्रम धावन मार्गका रूपमा रहेका छन् (Schubert, 1987) ।

प्राविधिक तथा व्यवहारिक ज्ञान निर्माण प्रकृत्यामा नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन, र सामुहिक बुझाइमा भर पर्दछ भने स्वतन्त्रात्मक ज्ञान निर्माण प्रक्रिया आलोचनात्मक दृष्टिकोण तथा क्षमतामा निर्भर गर्दछ (Habermas 1972) । समाजमा रहेका हरेक तह र तप्कामा अन्तर्नीहित शक्ति सम्बन्ध र त्यस विचको अन्तरद्वन्द्व ज्ञान निर्माणको श्रोतको रूपमा रहेको हुन्छ । यसको मुख्य उदेश्यनै समाजमा रहेका हरेक व्यक्तिको सशक्तिकरण गरि स्वतन्त्रता र निर्भीकता पूर्वक जीवनयापन गर्न सक्ने बनाउनु हो । स्वायत्तता र उत्तरदायित्व यसका दुई खम्बे आधार हुन् । यस दृष्टिकोण अनुसार शिक्षाको उदेश्य पनि एक सशक्त, श्रृजनशिल, तार्किक र सचेत नागरीक उत्पादन गरि समाजलाई सकारात्मक रूपान्तरण तर्फ उन्मुख गराउनु रहेको हुन्छ । पाठ्यक्रम निर्माण प्रकृत्या तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सामाजिक पुर्नसंरचनावादमा आधारित हुनु पर्दछ ।

यस सैद्धान्तिक सन्दर्भले के इङ्गित गर्दछ भने माध्यमिक तहमा अध्यापन गराउने शिक्षकहरू जुन ज्ञान निर्माण प्रक्रियासँग सहमत हुन्छन त्यही अनुसार पाठ्यक्रमको छाप निर्माण गरेका हुन्छन । जब शिक्षकहरूमा पाठ्यक्रमप्रति निश्चित छाप निर्माण गर्दछन् त्यसको प्रतिविम्ब वा प्रभाव उनिहरूको शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा समेत देखापर्दछ भन्ने सैद्धान्तिक आधारमा यस अध्ययनलाई अगाडी बढाइएको छ ।

२.४ पुनरावलोकनको शैक्षिक उपादेयता

शैक्षिक अनुसन्धानमा साहित्यको पुनरावलोकन विना कुनै पनि नयाँ अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउन असम्भव प्राय हुन्छ। आफ्नो रूचिको क्षेत्रमा भएका समकालिन बहस, यसको ऐतिहासिक विकासक्रम तथा हालसम्म भएका अनुसन्धानका प्राप्ति तथा निष्कर्षहरूको आधारमा नयाँ समस्याको पहिचान गरि अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउदा अनुसन्धानलाई पुनरावृत्त हुनबाट जोगाउदछ। मेरो यस अनुसन्धान कार्य पनि सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनबाट मलाई मेरो रूचिको क्षेत्रमा रहेको अनुसन्धानको छिद्र (Gap) पत्तालागाउन सहयोग गरेको छ। यस क्षेत्रमा गरिएका अन्तराष्ट्रिय अनुसन्धानले माध्यामिक तहका शिक्षकहरूको पाठ्यक्रम प्रतिको बुझाँइ, उनिहरूको पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागिता जस्ता विषयमा केहि विषयहरूको उजागर गरेको पाइयो जसले गर्दा मेरो यस अनुसन्धान अगाडि बढाउन अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया, त्यी अनुसन्धानहरूमा समावेश भएका शैक्षिक अवयवहरूको समावेश गरि अनुसन्धानलाई थप प्रासङ्गिक तथा सान्दर्भिक बनाउन पुनरावलोकनले सहयोग गरेको छ। त्यसै गरि नेपालका सन्दर्भमा गरिएका अनुसन्धानहरूको पुनरावलोकन गर्दा समेत के तथ्य उजागर हुन पुग्यो भने विगतमा गरिएका अनुसन्धानहरूले शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप, त्यसका कारणहरू र भविष्यमा शैक्षिक उत्पन्न गर्नका लागि सकारात्मक छाप निर्माण गर्न अपनाउने उपायहरू सुझाएको नपाइएकोले यो अनुसन्धान यस क्षेत्रको सुधार तथा उन्नतिका लागि आवश्यक रहेको कुरा पनि पुनरावलोकनबाट जानकारी हुन आयो। त्यसैगरि अध्ययनका शिलशिलामा गरिएको विचारगत पुनरावलोकनले अनुसन्धानकर्ता तथा पाठकहरूलाई यस क्षेत्रमा भएका दार्शनिक तथा सैद्धान्तिक बहसहरूसँग परिचित गराउन सहयोग गरेको छ। यसले अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धानमा सहभागिहरूबाट प्राप्त सुचना तथा जानकारीहरूको थप व्याख्या र विश्लेषण गरि त्यसको अर्थ खुलाउन तथा बुझ्न सहयोग गरेको छ। त्यसैगरि सैद्धान्तिक सन्दर्भको पुनरावलोकनले समग्रमा मानव ज्ञान निर्माण प्रक्रियाका बारेमा छलफल गरेको हुनाले अनुसन्धानबाट प्राप्त हुने नतिजा तथा निष्कर्षहरू कुन दृष्टिकोण अगालेर निकालिएको छ भन्ने कुरा छर्लङ्ग हुने हुनाले सैद्धान्तिक सन्दर्भको पुनरावलोकनको औचित्यलाई भनै बढाइदिएको छ।

परिच्छेद तीन अध्ययन विधि

अनुसन्धान पद्धतिले अध्ययनलाई विधिवत तथा व्यवस्थित रूपमा बढाउन मार्गनिर्देश गर्दछ । हुनत गुणात्मक अनुसन्धान आफैमा अत्यन्तै लचक तथा उदयमान प्रकृतिको हुन्छ । यसलाई कुनै निर्धारित खाकामा मात्र सिमित गरियो भने यसले अपेक्षित लक्ष्य हासिल नहुन पनि सक्दछ । तसर्थ यसतर्फ सजग र सतर्क रहदै यस अनुसन्धानलाई बढि भन्दा बढि समय सान्दर्भिक बनाउने प्रयास गरिएको छ । तथापी शैक्षिक अनुसन्धान भएको हुनाले यसले निश्चित प्रकृयाहरू भने निश्चय नै तय गरेको हुनु पर्दछ । जसमा कुन अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ, अनुसन्धानमा सहभागिहरू कसरि छनौट गरिएको छ, आवश्यक तथ्याङ्क तथा सुचनाहरू कसरि संकलन गरिएको छ, संकलित तथ्याङ्क तथा सुचनाहरूलाई कसरी नतिजामा पुऱ्याइ थप व्याख्या, र विश्लेषण गरिएको छ, यसको गुणात्मकतालाई कसरि निश्चित गरिएको छ, र कस्ता नैतिक मार्गदर्शनलाई अवलम्बन गरिएको छ भन्ने सन्दर्भलाई यस अध्यायमा उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ वृत्तात्मक अनुसन्धान ढाँचा

मेरो अनुसन्धानको उद्देश्य शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको मानसिक छाप र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको उजागर गर्नु रहेको थियो । शिक्षकहरूको पाठ्यक्रम प्रतिको छाप उनिहरूको शैक्षिक, पेशागत तथा व्यक्तिगत जीवनका अनुभवबाट निर्माण हुने भएकोले वृत्तात्मक अनुसन्धान ढाँचानै यस अध्ययनमा उपयुक्त हुने मेरो ठम्माई रहेको छ । वृत्तात्मक खोज एक यस्तो मानव केन्द्रित विधी हो जसले अनुसन्धानमा सहभागिहरूको शैक्षिक उपलब्धि, शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप लगाएत सम्पूर्ण अनुभवहरूलाई उनिहरूकै दृष्टिकोण, बुझाई तथा कथात्मक शैलिमा प्रस्तुत गर्न सहयोग गर्दछ (Webster & Mertova, 2007) । वृत्तात्मक खोजले समग्र मानविय चेतनाको ऐतिहासिक विकासक्रमका साथसाथै वैयक्तिक जीवनका कालखण्ड: बालक, युवा तथा प्रौढ अवस्थाका चेतनाको स्तरलाई खुल्ला रूपमा कथात्मक तौर तरिकाबाट प्रस्तुत गर्न मद्दत गर्दछ । यसको उपादेयतालाई व्याख्या गर्दै Connelly र Clandinin (1990) भन्दछन्, पाठ्यक्रम र शिक्षण सिकाई जस्तो बहुआयामिक तथा अन्तरसम्बन्धित विषयमा सहभागिहरूको बुझाई तथा भोगाईहरूलाई उजागर गर्न प्रयोग गरिने

विधीहरूमा सबैभन्दा शक्तिशालि विधी भनेकै वृत्तात्मक खोज विधी हो किनभने मानव आफैमा एक कथावाचक प्राणि हो जसका माध्यमबाट उसले आफ्ना जीवनका महत्वपूर्ण सिकाईहरू नयाँपुस्तामा पुस्तान्तरण गर्दछ ।

औपचारिक शिक्षाको शुरूवात हुनु भन्दा पूर्व देखिनै वृत्तात्मक विधी सिकाई प्रक्रियामा पाश्चात्य दर्शनमा मात्र होइन पूर्वीय दर्शनमा भन बढी रहेको पाइन्छ । यसलाई हाम्रो जनश्रुतिमा रहेको भनाई: 'भन्नेलाई फुलको माला र सुन्नेलाई सुनको माला' ले समेत पुष्टि गर्दछ । यस भनाईबाट थप के पनि पृष्टि हुन्छ भने हाम्रो सिकाई क्रियाकलापमा पहिले देखिनै सिकारूलाई अत्यन्तै महत्व दिइन्थ्यो । शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा एकअर्काका अनुभवहरूलाई कथात्मक शैलिमा आदान प्रदान गरि सञ्चालन गरिन्थ्यो । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने वृत्तात्मक ढङ्गबाट सिकने सिकाउने प्रकृत्यामा हाम्रो आफ्नै सामाजिक साँस्कृतिक पन रहेको भेटिन्छ । शिक्षकहरूले निर्माण गरेको पाठ्यक्रमप्रतिको छापमा उनिहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक मूल्य मान्यता तथा जीवनका अन्य अनुभवहरूले समेत काम गर्ने हुनाले यसलाई अध्ययन गर्ने सबैभन्दा उपयुक्त तौर तरिका अन्तर्गत वृत्तात्मक शैलि रहेको कुरा Creswell (2007) समेत स्विकार गरेका छन । वृत्तात्मक शैलिबाट सहभागिहरूको अनुभवहरूको खोज गर्दा उनिहरूले आफ्ना जीवन भोगाईका महत्वपूर्ण ज्ञान, सिप, अनुभव तथा धारणाहरूलाई तार्कीक तथा चिन्तनशिल शैलि (logical and reflective ways) बाट प्रस्तुत गर्न अवसर प्राप्त गर्ने र अनुसन्धानकर्ताले समेत आफ्ना अनुभव, ज्ञान, सिप धारणा, विचार तथा मूल्यमान्यताका आधारमा विभिन्न श्रोतहरूलाई प्रयोग गरि सुचना तथा जानकारीहरूको खोज तथा त्यसको अर्थ निर्माण गर्न सक्ने हुनाले शैक्षिक अनुसन्धानमा यसको महत्व अझ बढि रहि आएको छ (Creswell, 2012) । वृत्तात्मक अनुसन्धान ढाँचाले अध्ययनमा समावेश भएका विभिन्न किसिमका शैक्षिक अवयवहरूलाई सहभागिहरूकै दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गर्ने भएकाले यो वढि मानविय, सामाजिक, तथा धरातलिय यर्थाथताको नजिक रहेको हुन्छ । यसले व्यक्तिको अनुभवहरूको उजागर गर्नेक्रममा उसका सामाजिक, साँस्कृतिक सोच तथा कार्यको पनि प्रतिबिम्बन गर्ने हुनाले वास्तविक रुपमा उनिहरूको विश्व दृष्टिकोण र बुझाई तथा कार्यशैलिको अधिकाधिक जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ । वृत्तात्मक ढाँचाको यिनै गुणका कारणले यस अध्ययनमा वृत्तात्मक ढाँचालाई अङ्गिकार गरिएकोले यहि ढाँचाको प्रकृतिका आधारमा अध्ययन स्थल तथा सहभागिहरूको छनोट गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन स्थल तथा सहभागिहरूको छनोट

गुणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ताले सहभागिहरूको सम्बन्धित विषयवस्तु प्रतिको गहिरो बुझाई तथा अनुभव उजागर गर्नु पर्ने हुनाले अनुसन्धान स्थल अनुसन्धानकर्ताको सहज पहुँचमा हुनु पर्दछ (Cohen, Marion & Morrison, 2007) जसले गर्दा सहभागिहरूसँगको औपचारिक तथा अनौपचारिक छलफल, बहस, अर्न्तवार्ता तथा अवलोकनलाई घनिभुत तरिकाले अगाडि बढाई आवश्यक सूचना तथा जानकारीहरूको संकलन गर्न सहज हुन पुग्दछ । यसै कुरालाई मध्यनजर गर्दै यस अध्ययनमा नवलपरासि जिल्लाको गैडाकोट नगरपालिकामा अवस्थित जनता उच्च माध्यमिक विद्यालयलाई (नाम परिवर्तन) अध्ययन स्थलको रूपमा समावेश गरेकी छु । यसै विद्यालयमा माध्यामिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरूलाई यस अध्ययनको सहभागिको रूपमा लिइएको छ ।

मेरो अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको मानसिक छाप र त्यसका कारणहरू पत्ता लगाउनु भएकाले यस उद्देश्यलाई पुरा गर्नका लागि बढि भन्दा बढि जानकारी भएका शिक्षकहरू छनौट गर्नु पर्ने हुनाले (Patton, 2002) यस अनुसन्धानमा उद्देशात्मक सहभागि छनौट प्रक्रियाद्वारा सहभागिहरूको छनौट गरिएको छ । परिचयात्मक खण्डमा उल्लेख भए बमोजिम पाठ्यक्रमको छाप तथा त्यसको कारणहरू शिक्षण सिकाई क्रियाकलापसँगको सम्बन्ध पत्तालगाउन उनिहरूको लामो शैक्षिक तथा पेशागत अनुभवको आवश्यक पर्ने हुनाले यस अध्ययनमा छनौट गरिएको विद्यालयमा सबैभन्दा लामो समय देखि अध्यापनरत शिक्षकहरूलाई मात्र सहभागि गराइएको छ । त्यसैगरी गुणात्मक अनुसन्धानको उद्देश्य कुनै पनि विषयको गहिराईसम्म गएर त्यसका अवयवहरूको खोजि गरि अर्थ निर्माण गर्ने तर्फ अग्रसर रहने हुनाले धेरै सहभागिहरूको सहभागिताले त्यसमा जटिलता थपिन सक्ने र अध्ययनको गुणस्तरलाई समेत असर पुऱ्याउन सक्ने हुनाले थोरै सहभागि लिएर विषयवस्तुको गहन अध्ययन गर्नु पर्दछ भन्ने Creswell (2012) को भनाइसँग सहमत रहदै यस अध्ययनमा तीन जना शिक्षकहरूलाई मात्र सहभागि गराइएको छ ।

३.३ स्थलगत कार्य प्रक्रिया

यस अध्ययनका शिलशिलामा सर्वप्रथम अध्ययनमा समावेश गरिएको विद्यालयको भ्रमण गरि विद्यालयका प्राचार्यसँग आफ्नो अध्ययनको उद्देश्यहरूको जानकारी गराई अध्ययनको अनुमति

लिइएको थियो । तत प्रश्चात उक्त विद्यालयमा माध्यामिक तहमा अध्यापनरत रहनु भएका शिक्षकहरूको नाम संकलन गरि सो मध्येबाट तीन जना, गणित, सामाजिक तथा विज्ञान पढाउने शिक्षकहरूको नाम छनौट गरि उहाँहरूसँग अध्ययनको उद्देश्य, यसको उपादेयता तथा प्रासंगिकताका बारेमा छलफल पछि अनुसन्धानमा स्वेच्छिक रूपले सहभागि हुन अनुरोध गरियो । शिक्षकहरूको अनुमति पश्चात, तीन चरणमा गरि आवश्यक सुचना तथा जानकारीहरूको संकलन गर्ने कार्य सम्पन्न गरियो । प्रथम चरणमा पाठ्यक्रमका बारेमा शिक्षकहरूका धारणा, विचार तथा अनुभवलाई गहन अर्न्तवार्ताका माध्यमबाट संकलन गरियो । गहन अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी, अनौपचारिक छलफलबाट प्राप्त गरिएका सुचनाहरूलाई प्रारम्भिक सुचिकृत गरि पुनः शिक्षकहरूका विचमा प्रस्तुत गरियो । यसरी सुचिकृत गरिएका जानकारी तथा सूचनाहरूलाई उनिहरूकै परामर्शमा परिमार्जन गरि त्यसलाई थप परिस्कृत गर्ने कार्य गरियो । पटक पटक को छलफल, भेटघाट तथा अनुभवहरूको साटासाटले सहभागिहरूसँग समुधुर सम्बन्ध स्थापित भएकाले अनुसन्धानमा आवश्यक जानकारीहरूलाई खोतल्न सहज बातावरण तयार हुदै गयो । अर्न्तवार्ता, तथा छलफलमा सबै कुराहरूलाई लिपिबद्ध गर्न तथा सबै अनुभवलाई प्रस्तुत गर्न कम सम्भावना रहने हुनाले पुन सहभागि शिक्षकहरूलाई आ-आफ्ना अनुभवलाई कथात्मक रूपमा शिलशिलेवार मिलाएर लिखित रूपमा दिन अनुरोध गरेबमोजिम तीनै जना शिक्षकहरूले आफ्ना अनुभवलाई सविस्तार उपलब्ध गराउनु भयो । यसरी प्राप्त भएका अनुभव, सुचना तथा जानकारीहरूलाई यस अध्ययनमा सकेसम्म उनिहरूको आफ्नै भाषा तथा दृष्टिकोणका आधारमा जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरि, पुनरावलोकनमा उल्लेख गरिएका सैद्धान्तिक तथा विचारगत सन्दर्भका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण प्रक्रिया

संकलित सूचना तथा जानकारीहरूलाई पटक पटक अध्ययन गरि त्यसमा अर्न्तनिहित सारतत्व पत्तालगाउनु सबै गुणात्मक अनुसन्धानको उद्देश्य रहन्छ । त्यसै बमोजिम यस अध्ययनमा पनि मैले प्राप्त क्षेत्रगत टिपोट, गहन अर्न्तवार्ता, लिखित कथात्मक अनुभवबाट प्राप्त सूचना तथा जानकारीहरूलाई Creswell (2007) ले बताए अनुसार वर्णन, विश्लेषण र व्याख्याको क्रमागत तरिकालाई आत्मसाथ गरेकी छु । यस प्रक्रियाबाट व्याख्या तथा विश्लेषण गर्दा स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त भएका जानकारीहरूलाई विभिन्न संकेत गर्न, उस्तै उस्तै

संकेतहरूलाई एउटै वर्गमा वर्गीकरण गर्ने र त्यिनै वर्गीकरण गरिएका सुचनाहरूलाई सश्लेषण गरि विचारको निर्माण गरिन्छ । त्यसैगरी अर्थ निर्माण गर्ने क्रममा समालोचनात्मक दृष्टिकोण, आफ्नै अनुभवहरूको आलोचनात्मक टिप्पणी तथा सैद्धान्तिक सन्दर्भलाई समेत आधार बनाइएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान भएकाले अर्थ निर्माण गर्ने क्रममा, विचारहरूको केन्द्रिकृत अवधारणा भन्दा त्यसमा रहेको विविधतालाई समेत प्राथमिकताकासाथ उल्लेख गरिएको छ । यसरी विचारहरूको केन्द्रिकृत गरिनुका साथै विविध धारणा तथा अनुभवलाई समेत प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरिएकाले विषयवस्तुको सारतत्वलाई सरल तरिकाले बुझ्न तथा अर्थाउन सहज हुनुका साथै यसको प्रासङ्गिकता तथा गुणस्तरियतालाई बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

३.५ गुणस्तरीयताको प्रत्याभूती

गुणात्मक अनुसन्धान भएकाले यसको स्तरियतालाई कायम गर्न परिमाणात्मक अनुसन्धानमा जस्तो विश्वसनियता र वैधता जस्ता तथ्याङ्क शास्त्रिय विधीलाई अवलम्बन गरिएको छैन । गुणात्मक अनुसन्धानमा यसको गुणस्तरियता कायम राख्नु आफैमा चुनौतिपूर्ण कार्य भएता पनि व्याख्यात्मक दृष्टिकोण रहेर गरिएका अनुसन्धानलाई स्तरिय र समय सान्दर्भिक बनाउन Taylor and Median (2011, Guva & Linclon, 1989 लाई उदृत गर्दै) ले सुभाएका विश्वसनियतताका (Trustworthiness) चारवटा पक्षहरू आधारशिलता (Credibility), निर्भरता (Dependability), स्थानन्तरियता (Transferability), र निश्चितता (Confirmability) लाई उपयोग गरि अनुसन्धानको गुणस्तरलाई कायम गरिएको छ ।

गुणात्मक अनुसन्धानमा आधारशिलतालाई कायम गर्नका लागि अनुसन्धानकर्ता सम्बन्धित क्षेत्रमा कतिसम्म घुलमिलगरि त्यसका धरातलिय यर्थाथतालाई उल्लेख गरि अनुसन्धान अगाडि बढाएको छ भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ । यस अनुसन्धानमा मैले समावेश गरेको अध्ययन क्षेत्र म आफैले कक्षा दशसम्म अध्ययन गरेकोले आवश्यक जानकारी तथा सुचनाहरू प्राप्त गर्न सहज तथा सरल भएको थियो । शिक्षकहरूसँगको सामिप्यता तथा अध्ययन क्षेत्र सहज पहुँचमा रहेकोले तीन-तीन पटकसम्म अध्ययन क्षेत्रमा पुगि आवश्यक जानकारीहरू संकलन गरेको तथा त्यसको प्रारम्भिक नतिजा समेत उत्तरदातासामु प्रस्तुत गरि त्यसको सारलाई थप सवृद्ध

बनाइएकोले प्राप्ती तथा निष्कर्षहरू बढी यर्थाथपरक, प्राकृतिकीय, र सान्दर्भिक रहेका छन् जसले अध्ययनको आधारशिलतालाई बढाउन सहयोग गरेको छ ।

क्षेत्रगत जानकारि तथा सूचनाहरू उजागर गर्ने क्रममा लामो समयसम्म अध्ययन क्षेत्रमा रहि सहभागिहरूसँग खुल्ला छलफल, अर्न्तवार्ता तथा कथाका माध्यमबाट सकेसम्म उनिहरूको विश्वास तथा दृष्टिकोण तोडमोड नहुने गरि जानकारिहरूको संकलन गरिएकाले यसमा समावेश भएका भनाई, कथा तथा विषयवस्तुले सहभागिहरूको सचित्रता भल्केको पाइन्छ जसले गुणस्तरियतालाई बढाउन सहयोग गरेको छ ।

त्यसैगरि क्षेत्रगत जानकारि तथा सूचनाहरू संकलन तथा उजागर गर्ने क्रममा अध्ययन क्षेत्र तथा सहभागिहरूको विस्तृत विवरण सिलसिलेवार रुपमा प्रस्तुत गरिएकाले त्यससँग मिल्नेहदसम्म यस अनुसन्धानका प्राप्तिहरूलाई समेत नयाँ तर उस्तै परिस्थितीमा उपयोगमा ल्याउन सकिने हुनाले यस अनुसन्धानले स्थानन्तरियताको विशेषतालाई पनि समेटेको छ ।

उदयमान तथा खुला प्रकृतिबाट सुचना तथा जानकारिहरूको संकलन गरिएकाले हरेक चरणमा देखापरेका बुझाईगत समस्याहरूको निराकरण तथा त्यसको सहि विश्लेषण र अर्थ निर्माणमा सहभागिहरूको प्रत्यक्ष वा परोक्ष भूमिका रहेको छ । तसर्थ यस अध्ययनमा प्राप्त भएका नतिजा तथा निष्कर्षहरू सहभागिहरूले पनि पुष्टि गरेका हुनाले अत्यन्त सान्दर्भिक, समयसापेक्ष तथा प्राकृतिक रहेका छन् जसले यसको गुणस्तरियतामा भन अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

३.६ नैतिक मार्गदर्शन

हरेक अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धानकर्ताले निश्चित मूल्य र मान्यता भित्र रहेर आफ्नो खोज कार्यलाई सञ्चालन गर्नु पर्दछ । त्यही मूल्य मान्यता तथा आचरणलाई शैक्षिक अनुसन्धानमा नैतिक मार्गदर्शनका रुपमा लिइन्छ । यस सन्दर्भमा Denzin र Lincoln (2005) लाई उद्धृत गर्दै निउरे (वि.स. २०६८) ले अनुसन्धान कार्य सञ्चालन गर्दा सहमति, गोपनियता, आत्मविश्वास, सुरक्षाको प्रत्याभुति र पारदर्शितालाई विषेश ध्यान दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

गुणात्मक अनुसन्धानमा सहभागि व्यक्ति तथा संस्थाका विवरणहरूलाई यथार्थ परक ढङ्गबाट उल्लेख गर्नु पर्ने हुनाले अध्ययन गर्नु पूर्व नै अध्ययन स्थलको भ्रमण गरि अध्ययनको

उद्देश्य, यसको उपयोगिता, र प्राप्त जानकारी तथा सुचनाहरूलाई यस अध्ययन बाहेक अन्य प्रसंगमा प्रयोग नहुने सुनिश्चितता गराई सहभागिताका लागि स्विकृती लिइएको थियो । त्यसै गरि सुचना तथा जानकारीहरूका प्रयोगले कुनै पनि सहभागि व्यक्ति तथा संस्थाको गोपनीयता आँच नपुगोस भनेर सबै नामहरू परिवर्तन गरिएका छन् । अध्ययनको विश्वसनियता तथा आधिकारिकतालाई बढवा दिनका लागि प्राप्त सुचना तथा जानकारीहरूलाई कुनै पनि छलकपट नगरिकन त्यसको सारतत्वलाई प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसका अतिरिक्त उत्तरदाताहरूको स्वच्छिक सहभागितालाई प्रत्याभूत गरिएको थियो । सुरुमा नै उहाँहरूलाई जुनसुकैबेला अध्ययनमा सहभागिता नजनाउने अधिकार रहेको, आफ्ना कतिपय व्यक्तिगत विषयवस्तुहरू भन्नु पर्ने बाध्यता नरहेको र प्राप्त जानकारीहरू यस अनुसन्धानकार्य बाहेक कहिकतै पनि प्रयोग नगर्ने तथा सुचनाहरू अन्यत्र चुहावट नहुने विश्वास दिलाएकोले यस अनुसन्धानमा सहभागिहरूको आत्मविश्वास बढ्न गई सुचनाहरूको संकलनमा सहजता उत्पन्न भएको थियो ।

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको व्याख्या एवम् विश्लेषण

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य माध्यमिकतहका शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप र उक्त छाप निर्माण प्रकृत्यामा प्रभाव पार्ने तत्वहरूको उजागर गर्न तर्फ केन्द्रित रहेको छ । यस सिलसिलामा नवलपरासि जिल्ला गैडाकोट नगरपालिका अर्न्तगत जनता उच्च माध्यामिक विद्यालयमा कार्यरत तीन जना अनुभवि शिक्षकसँग गरिएको गहन अर्न्तवार्ता, औपचारिक तथा अनौपचारिक छलफल तथा उनिहरूबाट प्राप्त पाठ्यक्रमप्रतिको वृतात्मक अनुभवहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्यायमा शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएका छाप, त्यसका कारणहरू र सकारात्मक छाप निर्माण गरि शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई प्रभावकारि बनाउने उपायहरूलाई तलका अनुच्छेदहरूमा व्याख्या गरिएको छ ।

४.१ शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप

पाठ्यक्रमलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको मेरूदण्डको रूपमा हेरिन्छ । यसले समग्र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई मार्गदर्शन गर्नुका साथै अपेक्षित शैक्षिक उपलब्धिको निर्धारण समेत गरेको हुन्छ । पाठ्यक्रमकै आधारमा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिलाई समेत निर्धारण गरिने हुनाले यसप्रतिको शिक्षकहरूको मानसिक छापले समग्र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई प्रभाव पार्ने देखिन्छ । यस विषयको गम्भिरतालाई मध्यनजरगरि माध्यमिक शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप उजागर गर्नका लागि अनुसन्धानकर्ता स्वयंम नै तीन पटकसम्म अध्ययनस्थलको भ्रमण गरि विभिन्न माध्यमहरूका सहायताले सुचनाहरू संकलन गरिएको छ । प्राप्त सुचनाहरूलाई पटक पटक अध्ययनगरि मिल्नेसम्मका अनुभवहरूलाई सश्लेषण गरि एउटै शिर्षकमा राखिएको छ भने फरक फरक अनुभव तथा छापहरूलाई पनि समावेश गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान भएकाले यसमा कुनै पनि भनाई कति पटक कति जनाले उल्लेख गरे भन्दा पनि शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति आफ्नो शैक्षिक यात्राका क्रममा के कस्ता अनुभव हासिल गरेका छन र त्यस पछाडि के कस्ता शैक्षिक अवयवहरूले काम गरेका छन भन्ने तर्फ अध्ययन केन्द्रित रहेकोले सकेसम्म विषयहरूको विविधतालाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.१.१ पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकका रूपमा

पाठ्यक्रमप्रति शिक्षकहरूका भनाईबाट सहजै रूपमा के अनुमान गर्न सकिन्थ्यो भने उनिहरूले आफ्नो विद्यार्थी जीवनकाल देखि पाठ्यपुस्तकलाई नै पाठ्यक्रमका रूपमा लिई सिकाईमा सहभागी हुनुका साथै शिक्षण क्रियाकलाप पनि सोहि बमोजिम चलाई रहेका छन् । यस कुरालाई पुष्टि गर्दै समिर (नाम परिवर्तन) भन्दछन् कि “हामिले विद्यार्थीहरूलाई समयमै पाठ्यपुस्तकमा दिइएका विषयवस्तुहरू उपयुक्त विधिबाट पठन पाठन गराउन सकियो भने विद्यार्थीहरूले सजिलैसँग राम्रो अङ्क प्राप्त गरि उत्रिर्ण हुन सक्छन् । हामी शिक्षकहरूको कार्य के पढाउन हुन्छ वा हुदैन भनेर बहस गर्नु भन्दा काचोमाटोको रूपमा रहेका विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तकमा दिइएका विषयवस्तुहरू बढिभन्दा बढि अभ्यास गर्न लगाई सफल हुनतर्फ अग्रसर गराउनु हो । हाम्रो सन्दर्भमा शिक्षकहरूको मुख्य श्रोत भनेकै पाठ्यपुस्तकनै हो । पाठ्यपुस्तक सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञ तथा विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरूले तयार गर्ने भएको हुनाले यसमा सम्बन्धित तह तथा कक्षाका विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान, सिप तथा धारणाहरू समावेश गरिएको हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । मेरा अनुभवमा विज्ञहरूद्वारा तयार पारिएका पाठ्यपुस्तकका आधारमा प्रभावकारि तरिकाबाट शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा विषयगत तथा समग्र विद्यालयको समेत नतिजा राम्रो रहेको छ ।”

त्यसरिनै पाठ्यक्रमप्रतिको आफ्नो अनुभवलाई उल्लेख गर्दै तारा (नाम परिवर्तन) भन्दछन् कि “पाठ्यक्रम विद्यालय भित्र गरिने शैक्षिक कृयाकलापहरू, पढाउन पर्ने विषयवस्तुहरू तथा पाठ्यवस्तुको संज्ञालो हो जुन पाठ्यपुस्तकका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ । अहिले हाम्रो परिप्रेक्षमा पाठ्यपुस्तकमा दिएका विषयवस्तुहरूको दिगो ज्ञान गराउन सकियो भने त्यसैलाई नै शैक्षिक उपलब्धि मान्नु पर्दछ । उहाँ आफ्ना अनुभवहरूलाई सम्झदै भन्नुहुन्छ कि हाम्रापालामा शिक्षकले अघिल्लो दिन पढाएको विषयवस्तु भोलिपल्ट जस्ताको त्यस्तै कन्ठस्थ सुनाउनु पर्दथ्यो जसका लागि हामि मेहनतका साथ पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठहरूमा धेरै भन्दा धेरै समय अभ्यासरत रहनु पर्दथ्यो । जसले कन्ठ भन्न सक्दैनथ्यो उसले शारीरिक याताना समेत सहनु पर्दथ्यो । त्यसका डरले प्राय सबै विद्यार्थीहरूले (हामिहरूले) दिइएका पाठहरू पढ्ने गर्दथे जसले गर्दा हाम्रो नतिजा पनि राम्रो हुन्थ्यो । त्यसकारणले मेरो विचारमा पाठ्यपुस्तक नै शिक्षण सिकाईको मूल स्तम्भ हो जसका आधारमा महत्वपूर्ण शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ ।”

माथि उल्लेखित शिक्षकहरूका अनुभवबाट के बुझ्न सकिन्छ, भने शिक्षकहरू पाठ्यक्रमप्रति त्यति धेरै सचेत देखिदैनन् । परिचयात्मक खण्डमा उल्लेख गरे बमोजिम नेपालका विद्यालय देखि विश्वविद्यालयसम्मका शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू धेरै जसो किताबी ज्ञानमा मात्रै सिमित रहन गएको छ । जसका कारणले यसबाट उत्पादित जनशक्ति बढि यान्त्रिक तथा प्राविधिकिय पक्षमा मात्र सिमित हुन पुगेको छ । नेपालमा विद्यालय स्तरमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दा पाठ्यक्रमका आधारमा नभई पाठ्यपुस्तकमा मात्र सिमित रहेको कुरा Thapa (2016), Pant (2015) तथा Luitel (2009) ले समेत आफ्ना अध्ययनमा उल्लेख गरेका छन् । यसले के इङ्गित गर्दछ भने हाम्रा शिक्षाले यस्तो जनशक्ति उत्पादन गरिरहेको छ ताकी उसले आफ्नो अध्ययन पुरा गरिसकेपछि कसैले दिएको आदेश विना हिचकिचावट पालन गरोस् । यस्तो शिक्षाले सामाजिक रूपान्तरण नभई पुर्नउत्थानलाई सहयोग गरिरहेको हुन्छ (Bourdieu, & Passeron, 1990) जसले विद्यार्थीहरूलाई रचनात्मक तथा तार्किक क्षमतालाई अभिवृद्धी गर्न उद्देशित गर्नु भन्दा पहिले नै विकसित भैसकेका ज्ञान, सिप तथा धारणाहरूको पुनरावृत्त गराउन तर्फ केन्द्रित गराउन सहयोग पुऱ्याउँदछ र अन्तत्वगत्वा विद्यार्थीहरूमा परनिर्भर मानसिकता विकास गराउन सहयोग गर्दछ ।

४.१.२ पाठ्यक्रम विषयवस्तुका रूपमा

पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा सहभागि हुने अवसर नमिलेको र पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित विषय आफ्नो अध्ययनको मुख्य क्षेत्र नभएकाले पाठ्यक्रमप्रतिको समकालिन बहस तथा छलफलको सम्बन्धमा अनविज्ञता दर्शाउने शिक्षकहरू आफुले प्राप्तगरेको पाठ्यक्रमको पुस्तकका आधारमा भन्दा पाठ्यक्रम भनेको विद्यालयमा शिक्षण गर्नु पर्ने विषयहरूको सँगालोको रूपमा रहेको कुरा बताउदछन् । यसै प्रसंगमा आफ्ना अनुभवलाई तारा यसरी व्यक्त गर्दछन् । “ वास्तवमा जतिसुकै सैद्धान्तिक बहस गरेता पनि यर्थाथतामा हेर्दा पाठ्यक्रम भनेको एउटा शिक्षार्थीले निश्चित कक्षा तथा तहमा अध्ययन गर्नु पर्ने विषयवस्तुको सँगालो हो । अहिले पनि पाठ्यक्रम पल्टाएर हेर्ने हो भने हामि स्पष्टसँग के भेट्न सक्दछौं भने पाठ्यक्रममा हरेक कक्षा तथा तहमा पढाउने विषयवस्तुहरूको सूचि, त्यसमा संग्रहित पाठ्यवस्तुहरू, पाठ्यभार र मूल्याङ्कन पद्धतिका बारेमा उल्लेख गरेको पाउँछौं । तसर्थ पाठ्यक्रम विद्यार्थीहरूलाई पढाउने विषयहरू कै पूर्व निर्धारित सुचि हो भन्नु अतिसयुक्ति नहोला ” ।

शिक्षकहरूका यस्ता अनुभवबाट के बुझिन्छ भने उनिहरू पाठ्यक्रमको स्थायिवादी चिन्तन तथा प्राविधिकीय ज्ञान निर्माण (Hubermas, 1972) प्रक्रियामा विश्वास गर्दछन् । यस प्रकारको मूल्य, मान्यता तथा विश्वासले स्वयंम शिक्षकहरू आफ्ना गतिविधिलाई स्वतन्त्रता पूर्वक सञ्चालन गर्न सकिरहेको हुदैनन् । उनिहरूले सधैँ आफुहरूलाई कमजोर महसुस गरिरहेका हुन्छन् जसको प्रभाव विद्यार्थीहरूमा पनि परेको पाइन्छ । शैक्षिक क्षेत्रमा गरिएका अध्ययनहरूले के देखाएका छन भने शिक्षकहरू विषयवस्तु प्रतिको धारणा, विश्वास, डर तथा त्रास तथा छापले उनिहरूका शिक्षण क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष असर गर्नुका (Ernest, 2008) साथै विद्यार्थीहरूमा पनि त्यही धारणा, विश्वास, डर तथा त्रास उत्पन्न हुन पुग्दछ (Jackson, 2008) । यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने पाठ्यक्रमप्रति शिक्षकले बनाएको छापले उसका आफ्ना क्रियाकलाप मात्र होइन विद्यार्थीहरूको सिकाई तथा सम्बन्धित विषयप्रतिको उनिहरूका धारणा, विश्वास तथा मान्यता निर्माणमा समेत असर गर्दछ ।

४.१.३ पाठ्यक्रम तयारि दस्तावेजका रूपमा

विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्मको अध्ययन समाप्त गर्दा समेत आफुहरू पाठ्यक्रमप्रति खासै जानकार नरहेको कुरा शिक्षकहरू बताउँदछन् । पछि शिक्षा ऐन तथा नियमावलिमा व्यवस्था भए बमोजिम शिक्षणका लागि शिक्षाशास्त्रमा अध्ययन गरेको हुनु पर्ने भएकाले एक वर्षे वि.एड.अध्ययन गर्दा पाठ्यक्रमका बारेमा केहि अध्ययन गरेको कुरा बताउँदछन् । यस अध्ययनका शिलसिलामा पनि त्यस विषयलाई कसरी पास गर्ने भन्ने तर्फमात्र बढि केन्द्रित भएकाले वास्तवमा पाठ्यक्रमका समकालिन अभ्यासको प्राज्ञिक तथा शैक्षिक बहसमा सहभागि हुन ध्यान पुऱ्याउन नसकेको कुरा शिक्षकहरू स्विकार गर्दछन् । शिक्षणका क्रममा पाठ्यक्रम निर्माणमा कुनै पनि भूमिका नरहेता पनि पाठ्यक्रम परिवर्तन पछि पाठ्यक्रमको प्रबोधिकरण कार्यक्रममा सहभागि हुने केहि अवसर प्राप्त गरेका अनुभवहरू सुनाउँदछन् । यसै प्रसङ्गमा आफ्ना अनुभवलाई बाड्दै सन्तोष (नाम परिवर्तन) भन्दछन् “म पाठ्यक्रमको प्रबोधिकरण कार्यक्रममा भाग लिदाँ प्रशिक्षकहरूले तयारि पाठ्यक्रमका प्रतिहरू वितरण गर्ने र त्यसमा समावेश भएका विषयहरूका बारेमा व्याख्या गर्नुका साथै त्यस भित्र रहेका पाठ्यवस्तुहरूलाई यसरी प्रभावकारि ढङ्गबाट पढाउन सकिन्छ र विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन यो विधिबाट गर्नु होला भन्ने निर्देशात्मक भनाईबाट मलाई के कुराको महसुस हुन्थ्यो भने

पाठ्यक्रम भनेको कहि कसैले तयार गरिदिएको पूर्ण दस्तावेज हो जसलाई कार्यान्वयन गर्ने हामि शिक्षकहरूको कर्तव्य हो” ।

शिक्षकहरूका उल्लेखित भनाईहरूबाट मैले के महशुस गरेकि छु भने हाम्रो पाठ्यक्रम विकास तथा प्रयोगको अभ्यास अत्यन्तै केन्द्रकृत तथा प्रशासकिय विचारबाट निर्देशित देखिन्छ । शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम प्रति जुन छाप निर्माण गरेका छन् त्यसले उनिहरूका शिक्षण सिकाई गतिविधि पनि निर्धारित विषय अर्न्तगतका पाठ्यवस्तुहरू विद्यार्थीसामु प्रस्तुत गर्नेमा बढि लक्षित रहेको कुरा बुझ्न गाभ्ने पर्देन (Lamichhane, 2016) । त्यसैगरि पाठ्यक्रमप्रतिको यस छापले के पनि इङ्कित गरेको छ भने शिक्षकहरू पाठ्यक्रमप्रति अपनत्व ग्रहण गर्न सकेका छैनन् । जव शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम, त्यसमा समावेश विषय तथा पाठ्यवस्तु र मूल्याङ्कन प्रति अपनत्व ग्रहण गर्न सक्दैनन् तब शिक्षामा अपेक्षित लक्ष्य हासिल हुन नसक्नुका (Burton, 1999) साथै एक अर्कामा दोषारोपण गर्ने संस्कृतिको विकासमा टेवा पुऱ्याउँदछ (Luitel, 2009) जुन हरेक वर्षका प्रवेशिका परिक्षाको नतिजा प्रकाशन पश्चात तपाईं हामिसबैले महशुस गरेका छौ । यहि संस्कृतिका कारण कुनै पनि पक्ष कमजोर शैक्षिक उपलब्धिको जिम्मेवार लिन तयार देखिदैन जसले गर्दा शिक्षाको स्तर दिन दिनै घट्दै गइरहेको कुरा विद्यार्थीको राष्ट्रिय उपलब्धि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन (National Assessment of Students Achievement [NASA], 2013) ले देखाएको छ । यसका अतिरिक्त उक्त प्रतिवेदनले कक्षा ८ मा अध्ययरत विद्यार्थीहरू नेपाली, गणित र विज्ञान जस्ता विषयहरूमा तल्लोस्तरको संज्ञानि सिपमा केहि राम्रो देखिएता पनि उच्चतहको संज्ञानात्मक सिप तथा क्षमतामा धेरै नै कमजोर रहेको कुरा उजागर गरेको छ । जव शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रति सकारात्मक धारणा तथा छाप रहेको हुदैन तब उनिहरू बढि भन्दा बढि समय प्रक्रियागत वा चरणगत ज्ञान गराउन तल्लिन रहन्छन जसले गर्दा विद्यार्थीहरूमा उच्चतहको संज्ञानात्मक विकासमा अवरोध उत्पन्न हुन पुग्दछ ।

४.१.४ पाठ्यक्रम घरको नक्साको रूपमा

शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप उनिहरूको शिक्षण अनुभवसँगै क्रमश परिवर्तन हुदै गइरहेको उहाँहरूसँगको अनौपचारिक बातचित तथा छलफलबाट स्पष्ट बुझ्न सकिन्थ्यो । शिक्षकहरूको शैक्षणिक अनुभव, समकालिन समाजको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक पृष्ठभूमि, तथा शिक्षा क्षेत्रमा भएका बहस तथा अनुसन्धानका नतिजाहरूको अध्ययनले समग्र

शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोणमा केहि परिवर्तन भएको मैले महसुस गरेकी छु । शिक्षा तथा शिक्षणप्रतिको दृष्टिकोणमा केहि परिवर्तन भएता पनि पाठ्यक्रमलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा मुलभूतरूपमा फरक परेको पाइएन । यसै प्रशंगमा समिर आफ्ना अनुभवहरूलाई सुनाउँदै भन्छन् “धेरै वर्षसम्म हामिले पाठ्यपुस्तकलाई नै पाठ्यक्रमका रूपमा ग्रहण गरिएको रहेछ तथापि पाठ्यक्रम एउटा घरको नक्साजस्तो रहेछ । जसरि इन्जिनियरले घरको नक्सा बनाईसके पछि डकर्महरूले त्यसै अनुसार घर बनाउँछन्, त्यसरि नै हामि शिक्षकहरूले पनि पाठ्यक्रमलाई एउटा नक्सा मानेर त्यही अनुसार स्थानियस्तरमा प्राप्त सामाग्रिहरूको सहि प्रयोग गरेर पढाउन सकियो भने त्यसले निश्चयनै शिक्षामा सकारात्मक परिवर्तन गर्न सहयोग पुर्‍याउँदछ । त्यसकारण शिक्षकले पाठ्यक्रमरूपि नक्साभित्र रहेर गतिशिल ढङ्गबाट शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सकेमा शिक्षाका अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ” ।

त्यसैगरि सन्तोषले पनि यस्तै अनुभवहरू सुनाउँदै भन्दछन् कि “वास्तवमा पाठ्यक्रम विद्यालय भित्र संचालन गरिने क्रियाकलापहरूको घेरा हो जसभित्र रहेर शिक्षकले आफ्ना गतिविधिहरू, विद्यार्थीहरूको उमेर तथा शैक्षिक पृष्ठभूमिका आधारमा रचनात्मक ढङ्गले सञ्चालन गर्न सक्दछन्” ।

यि दुवै भनाईबाट के अर्थ लगाउन सकिन्छ भने शिक्षकहरू शिक्षण विधिमा परिवर्तनको आवश्यकता महसुस गरेका छन् जसले शिक्षण सिकाईमा विविधता तथा प्रभावकारि बनाउन सहयोग पुग्दछ । तर पाठ्यक्रमप्रतिको छापमा सारगत रूपमा परिवर्तन भएको पाइएन । अभै पनि पाठ्यक्रमलाई अलौकीक वास्तविक वस्तुका (Schubert, 1986) रूपमा ग्रहण गरेको पाईयो । जब पाठ्यक्रमलाई वास्तविक शक्तिले तयार गरि शिक्षणसंस्थालाई कार्यान्वयनका लागि मात्र पठाएको महसुस गरिन्छ तब शिक्षक जतिसुकै गतिशिल तथा सृजनात्मक भएता पनि शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप जिवन्त हुन सक्दैन । विद्यार्थीहरूको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, भाषागत तथा स्थानिय आवश्यकतालाई पहिचान नगरिकन विशेषज्ञताका आधारमा केन्द्रकृत रूपमा तयार गरिएको पाठ्यक्रमले कार्य तथा विचार, ज्ञान तथा ज्ञानकर्तालाई अलगथलग रूपमा राखेर हेर्दछ जुन निर्माणात्मक शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको विपरित (Richardson, 2005) रहेको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन आउछ भने शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप शिक्षण सिकाई क्रियाकलापसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको हुन्छ ।

उनिहरूका भनाइले के इङ्गित गरेको छ भने शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको शास्त्रिय चिन्तनका प्रभावका कारण शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप परीक्षामुखि हुन गएको छ ।

४.१.५ पाठ्यक्रम आयातित वस्तुका रूपमा

पाठ्यक्रमका विम्वहरूको चर्चा गर्दै जाँदा उनिहरूले अहिलेका पाठ्यक्रमलाई आयातित वस्तुका रूपमा पनि चित्रित गरेका थिए । तपाईंहरूले पाठ्यक्रममा रहेका विषयवस्तु विद्यार्थीहरूलाई राम्रोसँग पढाइ रहनु भएको र स्कुलको नतिजा पनि राम्रै रहेको बताउनु भएको छ फेरि कसरी अहिलेको पाठ्यक्रम आयातित जस्तो भयो भन्दा उहाँहरू एकै स्वरमा यस्तो जवाफ दिनु हुन्छ । विद्यार्थीहरूले पाठ्यपुस्तकमा भएका विषयवस्तुहरूको ज्ञान हासिल त गरे तर त्यो ज्ञान दैनिक जीवनमा त्यती प्रयोग भएको पाइएन । नेपाल भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, तथा प्राकृतिक रूपमा विविधताले भरिपूर्ण रहेको मुलुक हो । यसका विविधतालाई समेट्ने गरेर हाम्रा पाठ्यक्रमहरू तयार भएका छैनन् । काठमाण्डौमा बस्ने विद्यार्थीले जे पढिरहेको छ त्यही विषयवस्तु तराई, हुम्ला, जुम्ला तथा सोलुखुम्बुमा बसोवास गर्ने विद्यार्थीले पनि पढिरहेको छ । त्यसैले यसमा भएका कतिपय विषयवस्तुहरू स्थानिय आवश्यकता, विद्यार्थीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक परिस्थितिसँग मेल नखाने हुनाले अहिलेको पाठ्यक्रम आयातित वस्तुको रूपमा रहेको छ ।

शिक्षकका यि विचारबाट के बुझ्न सकिन्छ भने उनिहरू अहिलेको पाठ्यक्रम विकासको अभ्याससँग सहमत छैनन् । पाठ्यक्रममा स्थानिय विषयवस्तुलाई समेट्न नसक्दा गणित जस्तो उपयोगि विषय पनि विदेशि विषयका रूपमा चित्रित भएको कुरा Luitel (2009) ले पनि उल्लेख गरेका छन् । शिक्षकहरूले व्यक्त गरेका उर्पयुक्त भनाइले के कुराको संकेत गरेको छ भने शिक्षालाई बढि व्यवहारिक, सान्दर्भिक तथा विद्यार्थीमैत्रि बनाउन स्थानिय ज्ञान, सिप र धारणालाई पाठ्यक्रममा यथोचित स्थान दिनु पर्दछ । यस्तो पाठ्यक्रमको अभ्यासलाई Grundy (1986) ले व्यवहारिक पाठ्यक्रमको संज्ञा दिदै यसले शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अपनत्व लिने वातावरण तयार गर्ने र शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप बढि जिवन्त तथा फलदायी हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यिनै विषयवस्तुहरूलाई मध्येनजर गरि नेपालको संविधान २०७३ को धारा ३१ उपधारा ५ मा नेपालमा बसोवास गर्ने सबै नागरिकहरूलाई कानुनमा व्यवस्था गरे बमोजिम मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकार प्रत्याभुत गरेको छ । त्यसै गरि विद्यालय शिक्षाको अधिकार स्थानिय निकायलाई प्रदान गरि (

नेपालको संविधान, २०७३, अनुसूची, ८) विद्यालय शिक्षालाई स्थानिय आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गरि सञ्चालन गर्ने मार्ग प्रशस्त गरेको छ ।

४.२ पाठ्यक्रमका छाप निर्माणका कारणहरू

माध्यमिक तहका शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएका छापहरू पत्तालगाउनुका साथ साथै यी छाप निर्माणका पछाडि के कस्ता शैक्षिक अवयवहरूले काम गरेका छन् त्यसको पनि लेखाजोखा गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । यस्ता कारणहरूको लेखाजोखा गर्न सकेको खण्डमा त्यसले शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप तथा समग्र शिक्षण पद्धतिमा पार्ने सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न सहज हुने देखिन्छ । यस खण्डमा माध्यमिक तहका शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माणका क्रममा के कस्ता प्रत्यक्ष वा परोक्ष शैक्षिक तथा अन्य अवयवहरूको प्रभाव रहेको रहेछ त्यसलाई उनिहरूकै विचारमा आधारित भई प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.२.१ शैक्षणिक पद्धति

शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छापका पछाडिका कारणहरूका बारेमा छलफल गर्दा तीनै जना शिक्षकहरू शैक्षणिक पद्धतीका कारणले आफुहरूमा उल्लेखित छाप निर्माण हुन पुगेको कुरा बताउदछन् । पाठ्यक्रमलाई पाठ्यपुस्तकका रूपमा आफुहरूले बुझ्नुका पछाडि मुख्य रूपमा कक्षा शिक्षणमा प्रयोग भएको पद्धति, प्रकृया तथा प्रयोग गरिएका सामाग्रीहरूको भूमिका रहेको कुरा प्राय सबै शिक्षकहरूको कथन रहेको छ । यसै प्रसङ्गमा आफ्ना अनुभवहरू सुनाउदै समिर भन्दछन् “... विश्वविद्यालय तहसम्म अध्ययन गर्दा प्राय सबै क्रियाकलापहरू पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षकका डायरीहरूमा मात्र सिमित रहन्थे । विद्यालयस्तरमा त पाठ्यपुस्तकमा रहेका पाठ्यवस्तुहरू जसरि भएपनि कन्ठस्थ सुनाउनु पर्दथ्यो अन्यथा शिक्षकहरूले शारीरिक दण्ड समेत दिनु हुन्थ्यो । त्यही समय देखि नै पाठ्यपुस्तक नै ज्ञानको प्रमुख श्रोत रहेछ भन्ने छाप परेको थियो र विद्यालय शिक्षा भनेकै यिनै पाठ्यपुस्तकमा दिएका विषयवस्तुहरूको हु-बहु ज्ञान तथा सीप प्राप्त गर्नु हो भन्ने धारणा थियो” ।

यस्तै किसिमको अनुभव सुनाउदै सन्तोष भन्दछन् “... हामिलाई गुरुहरूले पठाउदा कहिल्यै पनि पाठ्यपुस्तक भन्दा बाहिरका विषयवस्तुहरू समावेश गर्नु भएन । कहिले काहि प्रश्न

गरिहाल्यो भने पनि यो अहिले आवश्यक छैन कितावमा दिएका पाठहरू खुरुखुरु पढ्नु पर्छ भन्नु हुन्थ्यो र प्रश्न सोध्न पनि डर लाग्थ्यो । पाठ्यपुस्तकमा दिएका पाठहरू राम्रोसँग पढेपछि परीक्षामा पनि राम्रो नम्बर आउने र कक्षा प्राय प्रथम द्वीतिय स्थानमा आउने हुनाले हामिलाई पनि के लाग्थ्यो भने पाठ्यपुस्तकमा दिएका पाठहरू कन्ठ गर्नु नै असल तथा उत्कृष्ट विद्यार्थी हुनु रहेछ जुन कुरा विश्वविद्यालयसम्म पनि कायम रहेको थियो जसले गर्दा पाठ्यक्रमप्रति त्यति परिचित हुने अवसर मिलेन र खोजिपनि गरिएन” ।

शिक्षकहरूका उर्पयुक्त भनाईबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने हाम्रा विद्यालयहरूका शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू किताबी ज्ञान गराउनमा मात्र सिमित देखिन्छन् । यस्ता क्रियाकलापले गर्दा हाम्रो औपचारिक शिक्षा विद्यालय परिसर भित्र मात्र कैद हुन पुगेको देखिन्छ । जसले गर्दा विद्यालयहरू कोरा सैद्धान्तिक ज्ञान उपलब्ध गराउने स्थानमा परिवर्तन हुन पुगेको सर्वत्र आलोचना हुने गरेको छ । विद्यालयका यीनै प्राविधिक तथा यान्त्रिक गतिविधिले गर्दा विद्यार्थीहरू सृजनशिल, रचनात्मक तथा आत्मनिर्भर हुनुको सट्टा परनिर्भर तथा जागिरे मानसिकताको विकास भएको पाइन्छ । विद्यालयका शिक्षण सिकाईका यस्ता गतिविधिले पाठ्यक्रम तथा सम्बन्धित विषयप्रति नकारात्मक धारणा (Pant, 2015 र Ernest, 2008) विकासमा सहयोग पुऱ्याउने मात्र नभई यसले समग्र विद्यालयको भूमिका माथि पनि प्रश्न चिन्ह खडा गरिदिएको छ । कतिपय शिक्षाविज्ञहरूले यतिसम्म पनि आलोचना गरेका छन् कि परम्परागत रूपमा सञ्चालित हाम्रा विद्यालयहरू अव बालवालीकाहरूका समकालिन समाजका आवश्यकता अनुसार ज्ञान, सिप तथा धारणा दिन सक्ने अवस्थामा रहेका छैनन् (Holt, n.d) ।

४.२.२ पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया

शिक्षकहरूका भनाईमा पाठ्यक्रमप्रतिको उल्लेखित छाप निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने अर्को कारण हाम्रो पाठ्यक्रम निर्माणको केन्द्रकृत अभ्यास हो । केन्द्रकृत रूपमा विषय विशेषज्ञ तथा पाठ्यक्रमविदहरूले तयार गरेको पाठ्यक्रम तयार रूपमा आफुहरूले प्राप्त गर्ने हुनाले आफुहरू त्यस्तो पाठ्यक्रम स्विकार गर्न बाध्य हुनु पर्ने उनिहरूको अनुभव छ । पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियाका बारेमा उल्लेख गर्दै तारा भन्दछन् “हामिले पाठ्यक्रम निर्माण प्रश्चात मात्र यसका तयारि प्रतिहरू प्राप्त गर्दछौ । त्यसमा समावेश भएका विषयहरू, पाठ्यवस्तुहरू, शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप, तथा विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धतिका बारेमा हाम्रा वस्तुगत अनुभवहरूको कुनै पनि स्थान रहेको हुदैन । एकै पटक कुनै अलौकिक शक्तिले तयार पारेर दिएको जस्तो तयारी

रूपमा दिइन्छ जसलाई हु-बहु विना हिचकिचावट लागु गर्नु बाहेक हामिसँग कुनै पनि विकल्प हुदैन । पाठ्यक्रमको प्रबोधिकरणका शिलशिलामा त्यहाँ समावेश गरिएका विषयवस्तु तथा त्यसलाई छुट्टाइएको अङ्कभारका साथै विद्यार्थीहरूको उपलब्धि मापनका साधन निर्माण गर्ने प्रक्रियाका बारेमा मात्र छलफल हुने गर्दछ । जसले गर्दा पाठ्यक्रम हाम्रो पहुचभन्दा बाहिरको क्रियाकलाप जस्तो महसुस हुने गर्दछ । हामि शिक्षकहरूका लागि यो एउटा स्वेत पत्र, आयातितवस्तु तथा पढाउने विषयवस्तुको संगालो बाहेक केहि हुन सकेको छैन” ।

यस भनाईबाट के बुझिन्छ भने हाम्रो पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया यति धेरै केन्द्रकृत छ कि जहाँ वास्तवमा यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्तिको सहज पहुँच छैन । पाठ्यक्रम विकासको हाम्रो अभ्यासले शिक्षकहरूलाई यति कमजोर, अदक्ष तथा यान्त्रिकरूपमा स्विकारेको छ कि उनिहरू केवल दिइएको दैनिक कार्यहरू मात्र सम्पन्न गर्न सक्दछन् (Grundy, 1987) । यस्तो पाठ्यक्रम निर्माणको अभ्यासले शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको नकारात्मक छाप पर्ने मात्र नभई उनिहरूले आफ्नो शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको अपनत्व ग्रहण गर्न सकिरहेका हुदैनन् । जब शिक्षकले आफ्ना क्रियाकलापहरूको स्वतन्त्र रूपले आत्मसाथ गरि त्यसको अपनत्व ग्रहण गर्दैनन् तब त्यसले समग्र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा नकारात्मक प्रभाव (Burton, 1999) पार्नुका साथै विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा पनि असर गर्दछ ।

४.२.३ मूल्याङ्कन प्रक्रिया

मूल्याङ्कन प्रक्रिया पाठ्यक्रमको एक अभिन्न अङ्ग हो । पाठ्यक्रमलाई कसरी कार्यान्वयन गरियो, पाठ्यक्रममा तोकिएका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू के कति हासिल भए, पाठ्यक्रमले वर्तमान समाज, तथा विद्यार्थीका आवश्यकताहरू कति सम्बोधन गर्न सक्यो आदि प्रश्नहरूको निरूपण गर्न मूल्याङ्कनको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । तर शिक्षकहरूका विचारमा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरूले अवलम्बन गरेको मूल्याङ्कन पद्धति केवल विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिको गणितीय मापन गर्नमा मात्र सिमित रहेको छ । उनिहरूका विचारमा यहि मूल्याङ्कनको संकुचित अभ्यासका कारणले हाम्रा सम्पूर्ण गतिविधिहरू स्तरियताका नाममा वाह्य रूपमा सञ्चालन गरिदै आएको वार्षिक परीक्षाको तयारीमा सिमित हुन पुगेको छ । यस सन्दर्भमा सन्तोष आफ्ना भनाइहरू यसरी प्रस्तुत गर्दछन् । “प्राथमिक शिक्षाको प्रारम्भदेखि विश्वविद्यालय तहको अध्ययन गर्दा समेत मैले भोगेको तथा प्रयोगमा आइरहेको मूल्याङ्कनको अभ्यासले सानै उमेरदेखि मेरो मानसपटलमा शिक्षा भनेकै यहि वाह्य वार्षिक परीक्षामा राम्रो अङ्क ल्याई उर्तिर्ण

गर्नु हो र पाठ्यक्रम भनेको त्यही मूल्याङ्कनका लागि अग्रिम रूपमा निर्धारण गरिएको पाठ्यवस्तुहरूको एकमुष्ठ रूप हो । विद्यार्थीहरूले सम्बन्धित विषयवस्तुको सार्थक ज्ञान हासिल गरि आफुलाई कति सशक्तिकरण गरेको छ वा छैन ? उसले सिकेको विषयवस्तुहरू प्रयोग गरि समस्या समाधान गर्न सक्छ वा सक्दैन ? आदि प्रश्नहरूको लेखाजोखा नगरि विद्यार्थीहरूले आफ्नो स्मरण शक्तिको प्रयोग गरि वार्षिक परीक्षामा हासिल गरेको गणितीयमानलाई मात्र आधार मानेर मूल्याङ्कन गर्ने पद्धतिका कारण समग्र विद्यालयका क्रियाकलापहरू सिमित पाठ्यपुस्तकमा निर्भर रहन गएको देखिन्छ । लामो समयदेखि यहि अभ्यासमा अव्यस्त भएका कारणले हामि तथा हाम्रा विद्यार्थीहरूमा समेत पाठ्यक्रमलाई पाठ्यपुस्तक तथा पढनपर्ने विषयवस्तुहरू संकलनका रूपमा हेर्ने बानिको विकास भएको छ” ।

उर्पयुक्त भनाईबाट के बुझिन्छ भने वर्तमानमा हाम्रा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरूले प्रयोगमा ल्याएको मूल्याङ्कनको पद्धतिको चौतर्फी नकारात्मक असर परेको देखिन्छ । यसले शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका गतिविधीलाई पाठ्यपुस्तकमा खुम्चाइदिएको छ । Pinar (2004) ले भनेभै स्तरीयताका नाममा सञ्चालन गरिदै आएका हाम्रा क्रियाकलापले शिक्षाको स्तरलाई सुदृढ गर्नुका सट्टा भ्रन कमजोर बनाएको छ । मेरो विचारमा पनि यदि हामिले हाल सञ्चालनमा रहेको 'सिकाईको मूल्याङ्कन' भन्दा 'मूल्याङ्कन सिकाईका लागि' तथा 'मूल्याङ्कन सिकाईका रूपमा' (Burke, 2009) जस्ता नविनतम विधिलाई अवलम्बन गर्न सकियो भने शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप बढि प्रभावकारि हुनुका साथै शिक्षकका गतिविधिहरूलाई पाठ्यपुस्तक भन्दा बाहिर ल्याउन सहयोग गर्दछ । पाठ्यपुस्तकलाई नै पाठ्यक्रमका रूपमा प्रयोग गरिदा यसले विद्यार्थीहरूको चौतर्फी विकासमा अवरोध पुर्‍याउनुका साथै सिकाई र मूल्याङ्कनलाई फरक फरक अवयवको रूपमा लिदा सहि रूपले विद्यार्थीहरूको क्षमता, सिप, ज्ञान तथा धारणाहरूको निर्धारण गर्न सकेको पाइदैन । हामिले बहुविधिको प्रयोग गरि बहुआयमिक रूपमा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिलाई निर्धारण गर्ने प्रयास गर्ने हो भने निश्चयनै शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा पनि विविधता ल्याउन सकिन्छ, जसले गर्दा शिक्षामा रहि आएको बैकिङ् धारणा (Freire, 1993), जसले घोकन्ते तथा प्रशारित पद्धतिलाई जोड दिन्छ, लाई समेत परिवर्तन गर्न सकिने सम्भावना रहन्छ ।

४.३ पाठ्यक्रमप्रतिको सकारात्मक छाप र शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप

पाठ्यक्रमप्रतिको छाप तथा त्यसका कारणहरूका छलफल पश्चात, शिक्षकहरूलाई मेरो जिज्ञासा के थियो भने तपाईंहरूले आफुले भोगेका अनुभव तथा शिक्षण पद्धतिका मूल्य, मान्यता तथा नियम, कानूनका कारण वर्तमान पाठ्यक्रमलाई पालन गर्नु तपाईंहरूको बाध्यता हुन सक्दछ, यदि तपाईंहरू त्यो घेराबाट बाहिर आएर अहिलेको पाठ्यक्रमलाई स्वतन्त्र रूपले समालोचनात्मक दृष्टिकोणबाट हेर्दा कतिको प्रभावकारि पाउनु हुन्छ र पाठ्यक्रमका कस्ता कस्ता प्रकारको छाप तथा धारणा विकास हुन सकेमा त्यसले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सकारात्मक प्रभाव पर्न सक्छ ? त्यसपछि शिक्षकहरूले अत्यन्तै खुल्ला, आलोचनात्मक तथा प्रतिबिम्बात्मक तरिकाबाट आफ्ना भनाइहरू प्रस्तुत गर्नु भयो । कतिपय अवस्थामा उक्त भनाइहरू उहाँहरूका पूर्व विचारहरूसँग बाँधिने सम्मको स्थिती सृजना भयो जसले गर्दा छलफल थप जिवन्त बन्न पुग्यो । त्यही छलफल तथा अर्न्तवार्ताका क्रममा व्यक्त विचारहरूका आधारमा पाठ्यक्रमका सकारात्मक छाप र त्यसले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरूलाई पार्न सक्ने प्रभावका बारेमा गहनतम तरिकाले बुझ्ने अवसर प्राप्त भयो जसलाई तलका अनुच्छेदहरूमा सश्लेषण गरि व्याख्या गरिएको छ ।

४.३.१ पाठ्यक्रम स्थानिय अनुभवका रूपमा

शिक्षकहरूका विचारमा अहिलेको पाठ्यक्रम तथा त्यसको प्रयोग गर्दा अपनाइएको विधि, तथा प्रकृयाले शैक्षिक गतिविधि तथा समग्र शिक्षा क्षेत्र वास्तविक जिवनदेखि एकलिको महशुस हुन्छ । त्यसको जिम्मेवारि लिन कोहि पनि तयार देखिदैनन् । यसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा अपेक्षित सुधार हुन सकिरहेको छैन । यसै सन्दर्भमा हाम्रो पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा थप प्रष्टाउदै सन्तोष भन्दछन्, “विद्यालयमा विज्ञान विषयमा तोरिको विरूवाका अङ्गहरू पढाउँदा कक्षाकोठाको भ्यालबाट पुगिने तोरिको बोट देखाएर पढाउनु भन्दा बोर्डमा चित्र बनाएर पढाइरहेको पाइन्छ । शिक्षकलाई यसको बारेमा प्रश्न गर्दा, सर परीक्षामा चित्र बनाउन पनि आउछ भन्ने जवाफ मिल्दछ । मेरो विचारमा, यसमा हाम्रो पाठ्यक्रमले लिएको परीक्षामुखि मूल्याङ्कन पद्धति, स्थानिय ज्ञान, सिप, तथा धारणालाई पाठ्यक्रममा जोड्न नसक्नु, पाठ्यक्रमप्रतिको एकाङ्गि दृष्टिकोणका साथै पढ्नु र पढाउनु भनेको विषयवस्तुको सार्थक ज्ञान हासिल गर्नुभन्दा प्रक्रियागत/चरणगत नियमका आधारमा निश्चित पाठ्यवस्तुको शाब्दिक ज्ञान हासिल गरि परीक्षा पास गर्नु हो भन्ने गहिरो मान्यताले काम गरिरहेको जस्तो लाग्छ । यदि

हामिले पाठ्यक्रमलाई तत्कालिन वातावरण/समाजका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप, धारणालाई समावेश गरि त्यसको विश्वव्यापि ज्ञान (Global Knowledge)सँग सम्बन्ध स्थापित गराउन सकियो भने यसले स्थानिय श्रोत र साधनको प्रयोग गरी विस्तारै ज्ञान हाँसिल गर्दै त्यसलाई समकालिन विश्वज्ञानसँग जोड्दै शिक्षार्थीहरूले आफुलाई सशक्तिकरण गर्न सक्दछन् । तसर्थ स्थानिय अनुभवलाई पाठ्यक्रममा स्थान दिईयो भने यसले विस्तारै शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा रहेको विस्तारित तथा प्रशारित पद्धतिमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्दछ” ।

त्यसरीनै गणित शिक्षणका आफ्ना अनुभवहरू सुनाउँदै तारा भन्दछन्, “गणितलाई दैनिक जिवनसँग जोडेर पठनपाठन नहुदा आफुले पढ्दा नबुझेका विषयवस्तुहरू अहिलेसम्म पनि पढाउदा सूत्रका आधारमा निश्चित समस्या समाधान गर्दा त्यसको सहि उत्तर आउछ भन्नु पर्ने अवस्था छ । मेरो अनुभवमा यो विद्यालयस्तरका माथिल्लो कक्षा र विश्वविद्यालयहरूमा बढि रहेको छ । यस्ता भनाईहरू गणित शिक्षकले कक्षामा पटक-पटक दोहोर्‍याउनु हुन्थ्यो । त्यसबेला देखि गणितलाई स्थानिय ज्ञान, सिप, धारणा तथा प्रविधिलाई उपयोग गरि सार्थक पाठ्यक्रमको निर्माण गरि जिवन्त तरिकाले पढाउन सकिन्छ कि सकिदैन होला जस्तो लाग्थ्यो जुन हाल सम्म पनि कायमै छ । मेरो विचारमा विद्यालय गणितका पाठ्यक्रममा प्रशस्त यस्ता विषयवस्तुहरू भेटिन्छन् जुन कुनै कितावी समस्या समाधान गर्नु भन्दा स्थानिय अनुभवहरू संगठित गरि विस्तारै परिस्कृत र परिमार्जन गरेर पाठ्यक्रममा समावेश गरि शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने हो भने बढी सार्थक हुन सक्छ” ।

शिक्षकहरूका उर्पयुक्त अनुभवबाट के बुझिन्छ भने अहिलेको पाठ्यक्रम स्थायिवाद तथा प्राविधिक/यान्त्रिक ज्ञान निर्माण प्रक्रियाबाट ज्यादै प्रभावित देखिन्छ । यसले शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागि गराउन आवश्यक नठान्नुका साथै उनिहरूलाई स्वतन्त्र तथा स्वऐच्छिक रूपले शिक्षण सिकाई प्रक्रिया सञ्चालन गर्न समेत अंकुश लगाउछ ताकि उनिहरूले यन्त्रसरह कार्य सम्पादन गर्न सक्नु (Grundy, 1986) । पाठ्यक्रम विकासको तार्कीक अभ्यास तथा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा हावी रहेको व्यवहारिक चिन्तनका कारण बाह्य रूपमा तयार पारिएको पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाले विद्यालयका क्रियाकलापहरू परनिर्भर तथा यान्त्रिक हुन पुगेको देखिन्छ । यस्ता अभ्यासका कारण विद्यालयका शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू प्रक्रियागत, चरणगत तथा शाब्दिक बुझाइमा

अल्फ्रेको पाइन्छ । यसले विद्यार्थीहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, भाषिक, भौगोलिक तथा जातिय पृष्ठभूमिप्रति सचेत रहदै साँस्कृतिक र एकिकृत बुझाई (Cultural and relational understanding) लाई कसरि सवलिकरण गर्ने (Lakoff, & Johnsen, 2003) भन्ने तर्फ ध्यान दिइएको हुँदैन जसले गर्दा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप दैनिक जिवनबाट कट्टन पुगनुका साथै निर्माणात्मक सिकाईलाई भन्दा घोकन्ते सिकाईलाई टेवा पुऱ्याइरहेको पाइन्छ । तसर्थ शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई स्वायत्त तथा उदारदायी बनाउन उनिहरूलाई पाठ्यक्रम विकासका प्रारम्भिक चरणदेखिनै सक्रिय सहभागि गराउदै स्थानिय ज्ञान तथा सिपलाई पनि सम्बोधन हुने गरि पाठ्यक्रमका विषय तथा पाठ्यवस्तु समावेश गर्न सकेको खण्डमा शिक्षण सिकाईमा उनिहरूको अपनत्वलाई बढाउन सकिन्छ जसले गर्दा सिकाई सार्थक हुन सक्दछ ।

४.३.२ पाठ्यक्रम सामाजिक संवाहकका रूपमा

शिक्षकहरूसँगको अर्न्तवार्ता, तथा छलफलका क्रममा मैले के महशुस गरेकि थिए भने शिक्षकहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका विषयवस्तुहरू निश्चित समयमा सक्नु पर्ने बाध्यता तथा विद्यार्थीहरूले वाट्टिय परीक्षामा प्राप्त गरेको गणितीय मानका आधारमा शिक्षक तथा विद्यालयको गुणस्तरसँग दाँजेर हेर्ने समुदाय तथा सञ्चारका दोहोरो दवावका कारणले सधै विद्यार्थीहरूलाई परीक्षाको तयारिमा क्रियाशिल गराउनमा व्यस्त रहदा रहेछन् । सधै यस्तै गतिविधिहरूमा तल्लिन रहनु पर्दा आफ्नो शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप कहिले काहि आफैलाई पट्टारलाग्दो भएको महशुस हुने अनुभवहरू समेत शिक्षकहरू सुनाउनु हुन्छ । विद्यार्थीहरूलाई सधै पाठ्यपुस्तकमा रहेको खण्डित पाठहरूको शिक्षणमा सम्पूर्ण समय व्यतित गर्नु पर्ने हुनाले विद्यार्थीहरूका सामाजिक, नैतिक, तथा साँस्कृतिक पक्षहरूमा खासै ध्यान दिन नसकेको स्विकार गर्नुहुन्छ । यसै प्रशङ्गमा समिर अगाडि भन्दछन्, “अहिलेको पाठ्यक्रममा लामो समयसम्म अव्यस्त रहदै गर्दा आफुले शिक्षण गरेको विषयमा विद्यार्थीहरूको आंशिक सफलताले केही सन्तोष गर्ने ठाँउ रहेता पनि समग्रमा हेर्दा विद्यार्थीहरूको सामाजिक तथा नैतिक चरित्रमा सकारात्मक परिवर्तन भएको महसुस हुँदैन । शिक्षाले सामाजिक न्याय, समानता तथा अधिकारका पक्षमा अपेक्षाकृत भूमिका निर्वाह गर्ने सकेको देखिँदैन । यसरि सरसर्ति हेर्दा हाम्रो पाठ्यक्रमको अभ्यास सामाजिक संवाहकको रूपमा स्थापित हुन सकेको देखिँदैन । कहिलेकाही त वर्तमानमा देखिएका सामाजिक तथा राजनैतिक विकृति तथा विचलनका कारण हाम्रो

शैक्षिक अभ्यास पनि हो कि जस्तो लाग्छ । तसर्थ मेरो विचारमा विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा समकालीन समाजमा विकास भैरहेका विज्ञान, प्रविधिका साथै कला, साहित्य, भुगोल, र वातावरण जस्ता विषयवस्तुहरूको समुचित सन्तुलन मिलाएर मानविय भावना जागृत गराउने विषयहरू समावेश गर्ने तर्फ ध्यान केन्द्रित रहनु पर्दछ । यसरी पाठ्यक्रमलाई मानवियतासँग जोडेर अगाडि बढाउन सकेमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई पनि मानविय मूल्य, मान्यता तथा आदर्शसँग जोडेर सञ्चालन गर्ने मार्ग प्रशस्त हुने देखिन्छ” ।

शिक्षकहरूका यस्ता अनुभवबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने उनिहरूमा रूपान्तरणमुखि शिक्षाका बारेमा सुसुप्त चेतना रहेको छ । उनिहरूले व्यक्त गरेका विचारहरूमा विद्यार्थीहरूको सामाजिक, आर्थिक, भाषिक, तथा साँस्कृतिक आधारलाई ध्यान दिएर पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु पर्ने, सोही अनुरूप शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु पर्ने तथा स्थानिय ज्ञान, सिप र कलालाई यथोचित सम्बोधन गरिनु पर्ने जस्ता विषयहरू असाध्यै प्रेरणादायि तथा सान्दर्भिक रहेको देखिन्छ । यसले के इङ्गित गर्दछ भने विद्यालय यस्तो ठाँउ हुनु पर्दछ जहाँ सबैले आफ्नो प्रतिविम्ब प्रतिविम्बित भएको देखोस । यस्तै विम्वात्मक छापको उल्लेख गर्दै Baptist (2002) ले पाठ्यक्रमलाई एउटा फुलवारिको संज्ञा दिदै शिक्षकको भूमिकालाई मालिसँग तुलना गरेका छन् । फुलबारिमा हरेक फुलको आ-आफ्ना विशेषता भएता पनि प्रत्येकको विशेष महत्व रहेको हुन्छ र फुलवारीलाई जिवन्त बनाउन सहयोग गरिरहेको हुन्छ ठिक त्यसरी नै विद्यालय पाठ्यक्रमले पनि शिक्षार्थीको जीवनलाई जिवन्त बनाउदै समाजलाई सकारात्मक रूपान्तरण तर्फ अग्रसर गराउनु सक्नु पर्दछ । यसर्थ पाठ्यक्रमप्रतिको प्राविधिकिय छाप परिवर्तन गरि मानवतावादि तथा स्वतन्त्रतावादि छाप निर्माण भएमा सहभागितामूलक शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

परिच्छेद पाँच निष्कर्ष र सुझाव

यस अध्यायमा शोधकार्यको समस्याको छनौट देखि सुचना तथा जानकारीहरूको संकलन तथा त्यसका आधारमा गरिएको व्याख्या, विश्लेषण तथा अर्थनिर्माणका चरणसम्मका गतिविधीलाई सश्लेषण गरिनुका साथै अध्ययनका प्राप्तिलाई उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी प्राप्त नतिजा, पूर्व अनुसन्धान तथा सम्बन्धित साहित्यका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ । यिनै प्राप्त तथा निष्कर्षका आधारमा यस शोधकार्यको उपयोगितालाई सुझावको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष

यस अध्ययनको मुख्य उदेश्यहरूमा माध्यमिक शिक्षकले पाठ्यक्रमप्रति बनाएको छाप उजागर गर्नु, उक्त छाप निर्माणमा प्रभाव पार्ने शैक्षिक अवयवहरूको लेखाजोखा गर्नु तथा सकारात्मक छाप निर्माण गरि शिक्षण सिकाइ प्रभावकारि बनाउने उपायहरू सुझाउनु रहेकोले सोहि अनुरूप यस शोधकार्यका प्राप्तिलाई तलका अनुच्छेदहरूमा उल्लेख गरिएको छ ।

शिक्षकहरूका शैक्षिक तथा पेशागत अनुभवका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गर्दा पाठ्यक्रमप्रति पाँच किसिमका छाप निर्माण गरेको पाइयो । आफ्नो विद्यालय शिक्षा देखि विश्वविद्यालय शिक्षासम्मका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पाठ्यपुस्तकको भूमिकाका आधारमा उनिहरूले पाठ्यक्रमलाई पाठ्यपुस्तकका रूपमा अर्थात्ने गरेका रहेछन् । पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा आफ्नो पहुँच नहुनु तथा तयारि पाठ्यक्रमका पाण्डुलिपी हेर्दा पढाउनु पर्ने विषयहरू, मूल्याङ्कन प्रक्रिया, पाठ्यवस्तुहरूको सुचि, शिक्षण विधि उल्लेख गरेको देख्दा पाठ्यक्रमलाई विषयवस्तु तथा तयारि दस्तावेजका रूपमा लिएको देखियो । त्यसैगरी शिक्षकहरूका विचारमा पाठ्यक्रमले के कति विषयवस्तु/पाठ्यवस्तुहरू के कति समयमा कुन कुन विधिको प्रयोग गरि पढाउन सकिन्छ तथा कस्ता कस्ता साधनहरूको प्रयोग गरि विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिको मापन गर्न सकिन्छ भन्ने जस्ता कुराहरू पहिले नै निर्धारण गरेर आफुहरू सामु प्रबोधिकरण गरिने हुनाले पाठ्यक्रमलाई घरको नक्सासँग तुलना गरेको पाइयो । अहिलेको पाठ्यक्रमका विशेषताहरूको थप व्याख्या गर्दै शिक्षकहरूले यस पाठ्यक्रमले हाम्रो सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा भौगोलिक धरातललाई आत्मसाथ गर्न नसकेकोले पाठ्यक्रम आयातित वस्तुको रूपमा हेरेको पाइयो ।

उर्पयुक्त छाप निर्माणका कारणहरूको चर्चा गर्दै शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माणमा प्रमुख भूमिका रहेको बताए । आफ्ना विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप निश्चित पाठ्यपुस्तकमा मात्र निर्भर रहेको अनुभव पटक पटक सुनाउँदै यसले गर्दा आफ्नो बालमस्तिष्कमा किताबी ज्ञान प्राप्त गर्नु नै सवैभन्दा महत्वपूर्ण उपलब्धि हो भन्ने अमिट छाप परेकोले पाठ्यपुस्तकलाई नै पाठ्यक्रमका रूपमा ग्रहण गरेको भेटियो । त्यसरी नै पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा आफुहरूको सहभागिता सुनिश्चित नरहेको तथा पाठ्यक्रम तयार पछि मात्र लिखित दस्तावेजका रूपमा प्राप्त गर्ने हुनाले पाठ्यक्रमप्रतिको उर्पयुक्त छाप निर्माण भएको उनिहरूको तर्क रहेको पाइयो । यसका अतिरिक्त हाम्रा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरूले अवलम्बन गरेको मूल्याङ्कन प्रक्रिया जसले विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्रक्रियागत, चरणगत तथा शाब्दिक सिकाईको मापनका आधारमा विद्यार्थीहरूको उपलब्धिको निर्धारण गरिने हुनाले पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माणमा मूल्याङ्कन प्रकृयाको मुख्य भूमिका रहेको पाइयो । यसका प्रभावले पाठ्यक्रमप्रति एकाङ्क दृष्टिकोण निर्माण तथा समग्र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई रचनात्मक, तथा श्रृजनशिलताको विकास गरि शाब्दिक बुझाई भन्दा साँस्कृतिक तथा एकिकृत बुझाई तर्फ अग्रसर गराउन प्रत्यक्ष तथा परोक्षरूपमा अवरोध पुऱ्याएको जानकारी प्राप्त भयो ।

यसै शिलसिलामा शिक्षण सिकाईलाई प्रभावकारि बनाउन पाठ्यक्रमका के कस्ता छाप निर्माणले सहयोग गर्दछ भन्ने सन्दर्भमा शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूलाई बस्तुगत आधारमा, उसको व्यक्तिगत तथा समकालिन समाजको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने खालको पाठ्यक्रम जसले स्थानिय ज्ञान, सिप, धारणालाई परिस्कृत र परिमार्जन गरि विश्वज्ञानसँग एकाकार गर्न सहयोग गर्दछ त्यस्तो किसिमको पाठ्यक्रम निर्माण गरि पाठ्यक्रम समग्र समाज तथा राष्ट्रको संवाहक हो भन्ने छाप निर्माण भएमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई जिवनसँग एकाकार गरि जिवन्त बनाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइयो ।

शिक्षकहरूको शैक्षिक तथा पेशागत अनुभवका आधारमा पाठ्यक्रमप्रतिको छाप निर्माण प्रक्रियाको व्याख्या तथा विश्लेषण गरि प्राप्त नतिजाका आधारमा भन्नुपर्दा समग्रमा शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप नकारात्मक तर्फ झुकेको देखिन्छ । पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकका रूपमा, विषयवस्तुका रूपमा, लिखित दस्तावेजका रूपमा तथा घरको नक्साको रूपमा भन्ने जस्ता छापहरूमा स्थायिवादी चिन्तनको प्रभाव देखिन्छ । यसका अतिरिक्त उर्पयुक्त

छापहरूलाई प्राविधिक/यान्त्रिक ज्ञान निर्माण प्रक्रियाको उपजका रूपमा पनि व्याख्या गरेको पाइन्छ (Grundy, 1987)। यस्ता चिन्तन तथा प्रक्रिया द्वारा निर्देशित पाठ्यक्रम सामाजिक रूपान्तरणको संवाहकका रूपमा नरहने हुनाले यस्ता पाठ्यक्रमलाई Schubert (1986) ले नकारात्मक रूपमा चित्रित गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी स्थायिवादि चिन्तन तथा प्राविधिक ज्ञान निर्माण प्रक्रियाद्वारा निर्देशित शैक्षिक संस्था तथा त्यसका सम्पूर्ण गतिविधिलाई Bourdieu, र Passeron, (1990) ले सांकेतिक हिंसाको संज्ञा समेत दिएका छन्। शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमलाई आयातित वस्तुको रूपमा चित्रित गर्नुले पनि पाठ्यक्रमले वास्तविक रूपमा शिक्षकहरूको भावना तथा स्थानिय आवश्यकतालाई समेट्न नसक्नुका साथै स्तरिय शिक्षाका नाममा केन्द्रबाट थोपारिएकोले माथि भनेभै यसले सांकेतिक रूपमा शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई निरुत्साहित गर्न भूमिका खेलेको हो कि भन्ने आभास मिल्दछ। यसरी नै पाठ्यक्रमको छाप शिक्षकहरूको शैक्षिक तथा पेशागत अनुभवसँगै विस्तारै परिवर्तन भएको देखिएकोले पाठ्यक्रमप्रतिको छाप व्यक्तिगत, चलायमान तथा तरल अवस्थामा रहेका निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त उनिहरूले शिक्षण सिकाईमा सुधार ल्याउन निर्माण गरिनु पर्ने सकारात्मक छापको व्याख्याले शिक्षकहरू निकै दोधार मनस्थितिमा रहेको देखाउदछ। यस्तो परिस्थिती रूपान्तरणमुखि शिक्षाको लागि प्रारम्भिक चरणको रूपमा पनि व्याख्या गरेको पाइन्छ (Papastamatis, & Panitsides, 2014)। जब शिक्षक तथा शिक्षार्थीहरू मानसिक रूपमा तरलताको अवस्थामा रहेका हुन्छन् तब नयाँ ज्ञान तथा पढ्दिलाई ग्रहण तथा आत्मसाथ गर्नका साथै आफुलाई परिवर्तन गर्न तयार रहन्छन्। यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने मुख्य रूपमा शिक्षकहरूका पाठ्यक्रमप्रतिको छाप नकारात्मक रहेता पनि स्थलगत अध्ययनको शिशिलामा उनिहरूसँगको अन्तर्वार्ता तथा छलफलमा व्यक्त गरेका भनाईहरूले उनिहरू मानसिक द्वन्द्वमा रहेको कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्थ्यो। तसर्थ अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने शिक्षकहरू रूपान्तरणमुखि शिक्षाको पक्षमा रहेका छन् जुन विषय उनिहरूले शिक्षण सिकाई क्रियाकलापलाई प्रभावकारि बनाउन निर्माण गर्नु पर्ने पाठ्यक्रमका सकारात्मक छापहरूमा स्पष्ट उल्लेख गरेको देखिन्छ।

५.२ सुझावहरू

शैक्षिक अनुसन्धानको उपादेयता यसले शैक्षिक क्षेत्रमा पुर्‍याउन सक्ने योगदानमा निर्भर रहन्छ। अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजा तथा निष्कर्षलाई व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकियो भने

शिक्षा क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सहयोग पुग्दछ । तसर्थ यस अनुसन्धानका निष्कर्षका आधारमा यसको सुझावलाई अभ्यास तह, नीतिगत तह तथा अनुसन्धान तहमा विभाजन गरि तलका अनुच्छेदहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ अभ्यास तह

यस अध्ययनको निष्कर्षले के देखाएको छ भने शिक्षकहरूको पाठ्यक्रमप्रतिको छाप मूलतः नकारात्मक रहेको छ । शिक्षकहरूको नकारात्मक छाप निर्माण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने कारणहरूमा शैक्षणिक पद्धति मुख्य रहेको छ । यसले के देखिन्छ भने हाम्रा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका शिक्षण सिकाई क्रियाकलापहरू विद्यार्थीमैत्रि रहन सकेका छैनन् । शिक्षण सिकाईको लक्ष्यनै पाठ्यपुस्तकमा रहेका पाठ्यवस्तुहरूको शाब्दिक ज्ञान हासिल गर्नु हो भन्ने मान्यता तथा विश्वास रहिआएको छ । यहि मान्यताका कारण शिक्षण सिकाई क्रियाकलापले खण्डित विषयवस्तुहरू विद्यार्थीहरू समक्ष प्रबोधिकरण गर्ने र उनिहरूले त्यसलाई घोक्ने तथा सम्झने तर्फ प्रोत्साहित गरेको पाइन्छ । लामो समय सम्मको यहि अभ्यासका कारण शिक्षकहरूमा नकारात्मक छाप निर्माण हुन पुगेको र त्यसको प्रभाव उनिहरूको विचार तथा क्रियाकलापहरूमा प्रतिविम्बित भएकाले यसमा सुधार ल्याउन शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सुधार ल्याउनु आवश्यकता यस अध्ययनले देखाएको छ । शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा रहेको प्रसारणमुखि व्यवहारका कारणले विद्यार्थीहरूमा सृजनशिलता, रचनात्मकता तथा चिन्तनशिलता जस्ता गुणहरूको विकास हुन नसक्ने हुनाले यसलाई परिवर्तन गरि विद्यार्थीहरूलाई सिकाईमा पूर्णरूपले सहभागि गराउन सकिने खालको शिक्षण विधिको स्थानियस्तरमा नै खोजिगरि रचनात्मक ढङ्गबाट लागु गर्न सकियो भने यसले पाठ्यक्रमप्रति सकारात्मक छाप निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउदछ, जसले सम्पूर्ण शिक्षालाई रूपान्तरणमुखि बनाउनमा समेत सहयोग गर्दछ । त्यसैगरि विद्यालय तथा विश्वविद्यालय तहमा रहेको मूल्याङ्कन पद्धतिले विद्यार्थीहरूको समग्र सिकाई उपलब्धिको लेखाजोखा गर्न नसकेको र त्यसैका कारण शिक्षण क्रियाकलापहरूमा विविधता आउन नसकेको र सिकाईलाई वार्षिक परीक्षामा प्राप्त गरेको अंकगणितीय मानसँग मात्र तुलना गर्ने संस्कृति नै विकसित भैसकेको पाइएको छ । यस्तो अभ्यासले शिक्षाप्रति नै सकारात्मक धारणाको विकास हुनमा अवरोध उत्पन्न भैरहेको पाइन्छ । तसर्थ यसको निराकरणका लागि शैक्षिक संस्थाहरूमा स्तरियताको नाममा सञ्चालनमा रहेको बाट्टिय मूल्याङ्कन पद्धतिमा परिवर्तन गरि मूल्याङ्कन सिकाईका लागि तथा मूल्याङ्कन सिकाईका रूपमा

जस्ता नविनतम अभ्यासलाई आत्मसाथ गर्न सकेमा शिक्षामा अपेक्षित सुधार हासिल गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

५.२.२ नीतिगत तह

पाठ्यक्रमप्रतिको शिक्षकहरूको नकारात्मक छाप निर्माण गर्नमा केहि नीतिगत विषयहरूको पनि भूमिका रहेको यस अध्ययनले देखाएको छ । तसर्थ शिक्षामा समसामयिक सुधार गरि यसलाई रूपान्तरणमुखि बनाउनका लागि केही नीतिगत सुधारहरूको आवश्यकता देखिन्छ । हाम्रो शैक्षिक अभ्यासमा पाठ्यक्रम निर्माण अत्यन्तै केन्द्रकृत रहेको छ । केन्द्रकृत पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा सबै शिक्षकहरूको सहभागिता सुनिश्चित नहुनुका साथै यस्ता पाठ्यक्रमले स्थानिय आवश्यकता तथा धरातलिय यर्थाथतालाई यथोचित सम्बोधन गर्न नसक्ने हुनाले यसको केहि नकारात्मक असरहरू देखिएका छन । यसका अतिरिक्त केन्द्रकृत रूपमा तयार गरिएको पाठ्यक्रमप्रति शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको अपनत्व कम हुने हुनाले यसलाई कार्यान्वयन गर्दा देखिएका समस्याहरूको समेत उनिहरूले जिम्मेवार लिन चाहदैनन् । तसर्थ शिक्षाका मुख्य सरोकारवाला, शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियामा सहभागि गराउनुका साथै स्थानिय ज्ञान, सिप, धारणा तथा अनुभवलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने नीति अवलम्बन गर्न सकेमा शिक्षा क्षेत्रमा सकारात्मक परिवर्तनहरू ल्याउन सकिने देखिन्छ । त्यसैगरि वार्षिक परीक्षामा मात्र आधारित भएर विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गर्ने पद्धतिमा नीतिगत तह देखिनै सुधार गरि आधिकारिक (Authentic), तथा प्रदर्शन आधारित (Performance Based) मूल्याङ्कन सुरुवात गर्न सकेमा विद्यार्थीहरूको वास्तविक सिकाई उपलब्धिको पहिचान गर्न सकिन्छ । यस्ता नविनतम पद्धतिहरूले शिक्षामा हाल विद्यमान रहेको वैकिङ् धारणामा पनि परिवर्तन ल्याउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

यस अनुसन्धान गर्ने क्रममा एक सिकारू अनुसन्धानकर्ताको हिसावले आफुले प्राप्त गरेको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यवहारिक रूपमा प्रयोग गर्ने अवसर प्राप्त भएकाले मलाई गुणात्मक अनुसन्धान अर्न्तगतको वृत्तात्मक ढाँचासँगलाई कसरी शिक्षा क्षेत्रमा प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने केहि कला तथा सिप सिक्ने अवसर प्राप्त भयो । शिक्षा क्षेत्रमा गरिने अनुसन्धानहरू प्राकृतिक विज्ञानमा गरिने अनुसन्धान भन्दा भिन्न हुदाँ रहेछन भन्ने यर्थाथलाई यस अनुसन्धानले

चरितार्थ गरेको छ । शैक्षिक अनुसन्धानका क्षेत्रमा गरिने अनुसन्धानले मानविय भावना, संवेग, आवेग तथा अनुभवहरूलाई गणितीय मानमा व्यक्त गर्न नसकिने कुरालाई यस अनुसन्धानले देखाएको छ । तसर्थ भावि दिनमा गरिने शैक्षिक अनुसन्धानहरूलाई गुणात्मक अनुसन्धानका ढाँचा अनुसार गर्नका लागि यस अनुसन्धानले अभिप्रेरित गर्नुका साथै सिकारू

अनुसन्धानकर्ताका लागि वृत्तात्मक ढाँचा अर्न्तगत गरिने अनुसन्धानको दार्शनिक मान्यता, अनुसन्धान दृष्टिकोण, स्थलगत रिपोर्ट तयार गर्ने देखि जानकारि तथा सुचनाहरूको व्याख्या, विश्लेषण, अर्थ निर्माण तथा यसको स्तरियता कायम गर्ने अपनाउनु पर्ने प्रक्रियाहरूका बारेमा समेत जानकारि प्रदान गर्न सहयोग गर्दछ । तसर्थ यो अनुसन्धान शैक्षिक क्षेत्रमा गुणात्मक अनुसन्धान गर्न रूचाउने भावि अनुसन्धानकर्ताका लागि उपयोगि हुने छ ।

यो अनुसन्धान छोटो अवधिमा माध्यमिक तहका शिक्षकहरूलाई सहभागि गराएर गरिएकोले भावि अनुसन्धानकर्ताले पाठ्यक्रमप्रतिको छाप तथा त्यसले कक्षा शिक्षणमा पार्ने असरहरू, अन्य तहका शिक्षकहरूका पाठ्यक्रमप्रतिको छाप, तथा त्यसका कारणहरू लगाएतका विषयहरूमा अध्ययन गरि यस क्षेत्रमा रहेका समस्याहरूको उजागर तथा निराकरणका उपायहरू सुझाउन सक्नेछन् जसले शिक्षालाई थप प्रभावकारि बनाउन सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, नारायण (२०७०). *माध्यमिक विद्यालयमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन ।
- निउरे, ध्रुव प्रसाद (२०६८). *अनुसन्धान पद्धती*, क्वेस्ट पब्लिकेसन: कीर्तिपुर, काठमाण्डौ ।
- नेपालको संविधान* (२०७३). संविधानसभा सचिवालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान* (२०६३). नेपाल सरकार, कानुन किताव व्यवस्थापन समित, बबरमहल काठमाण्डौ ।
- नेपालको संविधान* (२०४७). नेपाल राजपत्र, खण्ड ४०, अतिरिक्ताङ्क, ३७, श्री ५ को सरकार, काठमाण्डौ, नेपाल ।
- पराजुली, तिर्थराज; कट्टेल, बालचन्द्र; सुवेदी, खिमराज; अधिकारी, बालकृष्ण (२०६६). *पाठ्यक्रम योजना र अभ्यास*, क्वेस्ट पब्लिकेसन: कीर्तिपुर, काठमाण्डौ ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (वि.स. २०६३). *नेपाल विद्यालय शिक्षाका लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप*, नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६७). *स्थानिय पाठ्यक्रम स्रोत तथा प्रशिक्षण सामग्री*, नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- बस्नेत, सानु (२०७०). *स्थानिय पाठ्यक्रमको सिद्धान्त र अभ्यास विचको अन्तर सम्वन्धको विश्लेषणात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सप्तगण्डकी बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन ।
- राष्ट्रिय जनगणना (२०६८). नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग, काठमाण्डौ ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र शर्मा, निर्मला (२०६६). *शिक्षाका आधारहरू*, एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स: काठमाण्डौ ।

- Awasthi, L.D. (2004). *Exploring the monolingual school practices in multilingual Nepal*. (Unpublished doctoral dissertation) Danish University of Education, Copenhagen, Denmark.
- Baptist, W. (2002). The garden as metaphor for curriculum, *Teacher Education Quarterly*, Fall 2002.
- Bhusal, A. P. (2014). *Teachers' understanding of english language curriculum and practices in the classroom* (Unpublished, M.Phil. dissertation). Kathmandu University, Dhulikel, Nepal.
- Bhusal, Y. P. (2015). *Teachers' participation in curriculum development process* (Unpublished, M.Phil. dissertation). Kathmandu University, Dhulikel, Nepal .
- Blomeke, S. (2014). Framing the enterprise: Benefits and challenges of international studies on teacher knowledge and teacher beliefs—Modeling missing links. In S. Blomeke, et al. (Eds.), *International perspectives on teacher knowledge, beliefs, and opportunities to learn, Advances in Mathematics Education*. Berlin: Springer.
- Bourdieu, P. & Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. (Nice, R. Trans.). London: Sage Publication.
- Burke, K, (2009) (Ed.). *How to assess authentic learning* (5th ed.). India: Sage Publication India Pvt.
- Burton, L. (1999). The implications of a narrative approach to the learning of mathematics. In L. Burton (Ed). *Learning mathemtics form hierarchies to networks*. USA & Canada: Falmer Press.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Research methods in education* (6th ed.). USA and Canada: Routledge.
- Connelly, F. M. & Clandinin, D. J. (1990). Stories of experiences and narrative inquiry. *Eudcational Resercher*, 19 (5), 2-14. American Educational Reserch Association.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). New Delhi: Sage Publications.
- Creswell, J. W. (2012). *Educational research: planning, conducting and evaluating quantitative and qualitative research* (4th ed.). Boston: Pearson.
- Ernest, P. (2008). Epistemology plus values equals classroom image of mathemtics. *Philosophy of Mathemtics Education Journal*, 23, 1-12.
- Freire, P. (1993). *Pedagogy of the oppressed*. NY: Continuum.

- Grundy, S. (1987). *Curriculum: Product or praxis*. London: The Flamer Press.
- Habermas, J. (1972). *Knowledge and human interests* (Jeremy, J. S. Trans.) Boston: Beacon Press.
- Holt, J. (n.d.). *Underachieving school*. USA:
- Jackson, E. (2008). Mathematics anxiety in students' teacher. *Practitioner Research in Higher Education*, 2(1), 36-42.
- Lakoff, G. & Johnsen, M. (2003). *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press.
- Lamichane, B. R. (2016, October, 21-23). *Teachers' Belief About the Nature of Mathematics Pedagogical Practices*. A Paper Presented on First International Conference, on Transformative Education Research and Sustainable Development, Shulikhel, Nepal.
- Lamichhane, B. R. (2017, in press). Teacher beliefs towards mathematics and instructional practices. *The Journal of Saptagandaki*, Saptagandaki Multiple Campus, Bharatpur, Nepal.
- Lloyd, G. (2003). Mathematics teachers' beliefs and experiences with innovative curriculum materials: The role of curriculum in teacher development. In G. C. Leder, E. Pehkonen, & G. Törner, (Eds.). *Beliefs: A hidden variable in mathematics education?* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Luitel, B. C. (2009). *Culture, worldview and transformative philosophy of Mathematics education in Nepal: A cultural-philosophical inquiry* (Unpublished doctoral dissertation). Curtin University of Technology, Perth, Australia.
- Martin, D. J. & Loomis, K. S. (2007). *Building teachers: A constructivist approach to introducing education*. Belmont, CA: Thompson Wadsworth.
- Mathema, K. B. & Bista, M. B. (2006). *Study on student performance in SLC* (Main Report). Ministry of Education and Sport, Kathmandu.
- May, D. (2010). *Curriculum Control and teachers' perceptions of professional discretion and satisfaction* (Unpublished doctoral dissertation). University of Central Florida.
- NASA. (2013). *Report on National Assessment of Students Achievement for Grade 8*. Government of Nepal, Ministry of Education, Education Review Office, Sanothimi, Bhaktapur, Nepal.

- Pant, B. P. (2015). *Pondering on my beliefs and practices on mathematics, pedagogy, curriculum and assessment*. (Unpublished M.Phil. dissertation). Kathmandu University, Dhulikal, Nepal.
- Papastamatis, A. & Panitsides, E. A. (2014). Transformative learning: Advocating for holistic Approach. *Review of European Studies*, 6 (4), 74-81.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). Thousand Oask: Sage Publication, Inc.
- Pinar, W. (2004). *What is curriculum theory ?* USA: Lawerence Erlbaum Associates, Inc.
- Richardson, V. (2005). Constructivist teaching and teacher education: Theory and Practice. In V. Richardson (Ed), *Constructive teacher education: Building new understating*. London, Washington, D. C. : The Falmer Press.
- Sam, L. M. (1999). *Public Images of mathemtics*. (Unpublished doctoral dissertation), University of Exeter.
- Schubert, W. H. (1986). *Curriculum, perspectives, paradigm and possibility*. New York: Macmillan.
- Slattery, P. (1995). *Curriculum development in the postmodern era*. New York and London: Garland Publishing, Inc.
- Taylor, P. C. & Medina, M. (2011). Educational research paradigms: From positivism to pluralism. *College Research Journal*, 1(1), 1-16. Assumption College of Nabunturan, Philippines.
- Thapa, A. B. (2016). You are not intelligent enough to learn mathematics!: A journey towards un/intelligence. (Unpublished M.Phil. dissertation), Kathmandu University, Dhulikal, Nepal.
- Webster, L. & Mertova, P. (2007). *Using narrative inquiry as research method: An introduction to using critical event narrative analysis in research on learning and teaching*. London & New York: Routledge.
- Willis, J. (2007). *Foundation of qualitative research: Interpretive and critical approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.